MONUMENTEN INVENTARISATIE PROJECT

GEMEENTE IJSSELSTEIN

Aanvulling op: B. Geurts en R. Mimpen,
Inventarisatie Historische Bebouwing
Gemeente IJsselstein,
Utrecht, 1987.

B. Giesen-Geurts, R. Mimpen en
A. Vernooij,
IJsselstein. Geschiedenis en architectuur
Zeist, 1989.

Drs. B.H.H.M. Giesen-Geurts
Drs. A.L. Vernooij

PROVINCIE UTRECHT DIENST RUIMTE EN GROEN 1991

VOORWOORD

Voor U ligt het aanvullingsrapport betreffende de gemeente IJsselstein van het Monumenten Inventarisatie Project in de provincie Utrecht.

Reeds eerder, in 1987, verscheen een door de toenmalige P.P.D. uitgevoerd onderzoek in het rapport 'Inventarisatie Historische Bebouwing Gemeente IJsselstein'. Als aanvulling treft U hierbij aan de geactualiseerde gegevens conform de methodiek van het M.I.P.

Het Monumenten Inventarisatie Project is een initiatief van de rijksoverheid om binnen een korte periode (1987-1992) een landelijk overzicht te verkrijgen van de jongere bouwkunst en stedebouw tussen 1850 en 1940. De uitvoering van dit project is in handen gelegd van de provincies en de vier grote steden. De provincie Utrecht heeft een aanzienlijke bijdrage geleverd aan het M.I.P. door ook de oudere bouwkunst van vóór 1850 te inventariseren volgens de standaard-methodiek. Op deze wijze kan een complete en geautomatiseerde databank van alle cultuurhistorisch waardevole elementen opgebouwd worden.

De breed opgezette inventarisatie per gemeente dient als basis voor een nadere selectie ten behoeve van plaatsing op de rijksmonumentenlijst, een procedure die na 1992 zal gaan plaats vinden.

In meer algemene zin vormt het M.I.P. een uitgangspunt voor het beleid van de drie overheden ten aanzien van monumentenzorg, stadsvernieuwing en ruimtelijke ordening. Het kan dienen als materiaal voor publicaties in zowel toeristische als wetenschappelijke sfeer. Zeker niet in de laatste plaats, kan dit onderzoek bijdragen aan de kennis van en de waardering voor ons cultureel erfgoed.

J. Hoekstra,
lid van Gedeputeerde Staten
van Utrecht.

INHOUDSOPGAVE

Verantwoording 7

DEEL A
BESCHRIJVING VAN DE HISTORISCH-RUIMTELIJKE ONTWIKKELING 9

1 Inleiding 11

2 Bodemgesteldheid en afwatering 13

3 Occupatie en ruimtelijke ontwikkeling tot 1850 15
3.1 Vroege bewoning 15
3.2 Ontginning 17
3.3 Grondgebruik 17
3.3.1 Agrarisch grondgebruik 17
3.3.2 Delfstoffenwinning 18
3.4 Infrastructuur 18
3.4.1 Landwegen 18
3.4.2 Waterbeheersing en waterwegen 18
3.4.3 Dijken en kades 21
3.5 Nederzettingen 22
3.5.1 De stad IJsselstein 22
3.5.2 Verspreide bebouwing 27

4 Ruimtelijke ontwikkeling 1850-1940 28
4.1 Ruimtelijke structuur omstreeks 1850 28
4.2 Grondgebruik 28
4.2.1 Agrarisch grondgebruik 28
4.2.2 Overig grondgebruik 29
4.3 Infrastructuur 29
4.3.1 Landwegen 29
4.3.2 Waterwegen 30
4.3.3 Overige voorzieningen 30
4.4 Nederzettingen 30
4.4.1 De stad IJsselstein 30
4.4.2 Verspreide bebouwing 36

5 Recente ruimtelijke ontwikkelingen 37

DEEL B INVENTARISATIE 39

1 Stedebouwkundige typologie 41
1.1 Gebieden binnen de bebouwde kom 41
1.1.1 Stadskernen vóór 1850 41
1.1.2 Sociale woningbouwgebieden 1850-1940 42
1.1.3 Bebouwingslinten 1850-1940 42
1.1.4 Industriegebieden 1850-1940 42
1.2 Gebieden buiten de bebouwde kom 43
1.2.1 Boerderijstroken vóór 1850 43

2 Gebieden met bijzondere waarden 45
2.1 Inleiding 45
2.2 Inventarisatie gebieden met bijzondere waarden 47

3 Bouwkundige typologie 54
3.1 Verdedigingswerken 54
3.2 Bruggen, sluizen en andere weg- en waterbouwkundige werken en hulpmiddelen 55
3.3 Voorwerpen op velden, pleinen en straten 55
3.4 Gebouwen voor het lands-, gewestelijk en plaatselijk bestuur, voor de rechtspraak, overheids- en semi-overheidsdiensten 56
3.5 Kerkelijke gebouwen en bijzondere onderdelen daarvan, alsmede woningen voor kerkelijke functionarissen 56
3.6 Uitvaartcentra en begraafplaatsen 58
3.7 Handels- en kantoorgebouwen en gebouwen voor transport en opslag 58
3.8 Gebouwen van liefdadigheid, gezondheidszorg, sociale zorg, wetenschap en cultuur 58
3.9 Gebouwen voor sport, recreatie, vergadering, vereniging en horeca 59
3.10 Kastelen, landhuizen, buitenplaatsen, historische parken en tuinen en de daarbij behorende bijgebouwen en objecten 59
3.11 Woningen en woningbouwcomplexen 59
3.12 Boerderijen 61
3.13 Bedrijfsgebouwen 63

4 Aanvullende inventarisatie van bouwkundige objecten 65
4.1 Toelichting 65
4.2 Aanvullende objectinventarisatie 67

BEKNOPTE LITERATUURLIJST 89

BIJLAGEN 91

1 Adressen van geïnventariseerde objecten, met bouwtype en waardecategorie 93
2 Lijst van architecten/aannemers 99
3 Lijst van afgevoerde panden 101

VERANTWOORDING

Dit rapport verschijnt in het kader van het Monumenten Inventarisatie Project in de provincie Utrecht. Het betreft een aanvulling op het reeds in 1987 verschenen rapport 'Inventarisatie Historische Bebouwing Gemeente IJsselstein'. IJsselstein maakt deel uit van het Rivierkleigebied.

Deze aanvulling bestaat uit een gebiedsbeschrijving, een stedebouwkundige typologie, een beschrijving van de gebieden met bijzondere waarden, een bouwkundige typologie, een aanvulling op de objectbeschrijvingen en een beknopte opgave van literatuur.

De objectgegevens uit het bestaande rapport werden in omgewerkte vorm in het gautomatiseerde databestand 'MIP-Cairs' opgenomen. Voor sommige objecten zijn daarbij nieuwere gegevens toegevoegd of bestaande beschrijvingen verfijnd. Deze recentere informatie aangaande reeds in het rapport opgenomen objecten is niet in deze aanvulling opgenomen. Deze gegevens zijn wel te vinden in het inmiddels op basis van de inventarisatie verschenen boek over de geschiedenis en architectuur van IJsselstein (B. Giesen-Geurts, R. Mimpen en A. Vernooij; IJsselstein - Geschiedenis en architectuur. Zeist, 1989).

In deze aanvulling zijn slechts de objecten opgenomen die in het kader van het M.I.P. toegevoegd zijn aan de reeds bestaande inventarisatie. Ook werden enkele panden toegevoegd die tengevolge van de gemeentelijke herindeling per 1 januari 1989 deel zijn gaan uitmaken van IJsselstein. In de bijlage staan de panden, die wel zijn opgenomen in de eerste inventarisatie, maar die om diverse redenen uit de inventarisatie verwijderd kunnen worden.

Als bijlage treft U aan een alfabetische adressenlijst van alle opgenomen objecten, zowel die van vóór 1850 als die uit de periode 1850-1940, inclusief de reeds beschermde rijksmonumenten. Bij ieder adres is het bouwtype vermeld alsmede een voorselectie in drie categorieën. Op basis van een aantal criteria is aan het M.I.P. deze nadere selectie toegevoegd om binnen de brede inventarisatie een gedifferentieerd monumentenbeleid te kunnen ontwikkelen: categorie 1 bevat de meest waardevolle panden en kan uitgangspunt vormen voor de selectie op rijksniveau. Tevens zijn dit de potentiële gemeentelijke monumenten, die aangevuld kunnen worden met objecten uit categorie 2, zeker wanneer deze zich in de 'gebieden met bijzondere waarden' bevinden. Categorie 3 bevat de objecten die enige cultuurhistorische waarde bezitten en van ondersteunende betekenis zijn, met name binnen de genoemde gebieden. Deze objecten zijn niet 'zwaar' genoeg voor een stringente bescherming maar dienen eerder betrokken te worden bij het ruimtelijk ordeningsbeleid en het welstandstoezicht.

Drs. R.K.M. Blijdenstijn,

Projectleider MIP,
Provincie Utrecht.

DEEL A BESCHRIJVING VAN DE HISTORISCH-RUIMTELIJKE ONTWIKKELING

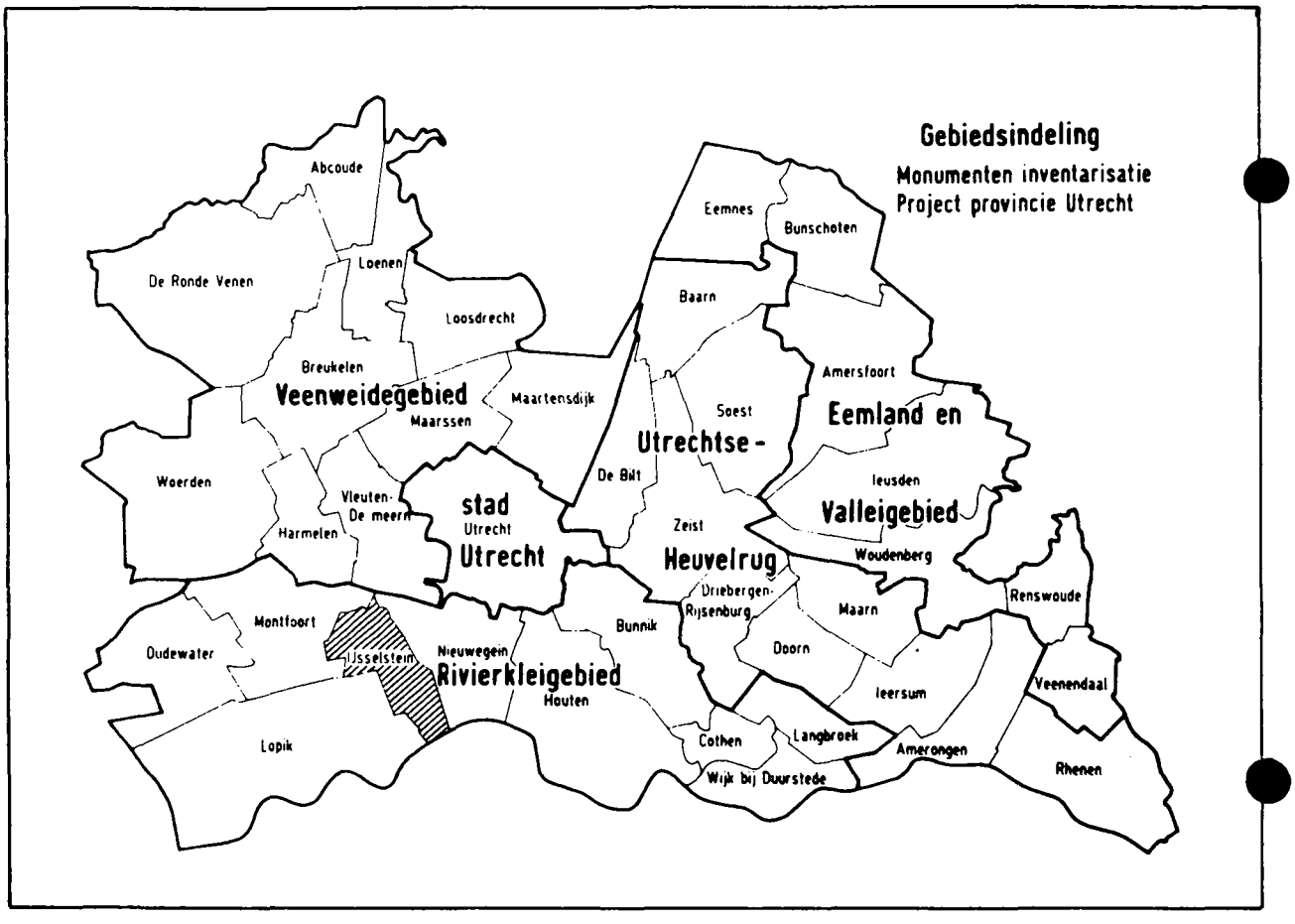

Afb. 1. Gebiedsindeling Monumenten Inventarisatie Project provincie Utrecht.

1 INLEIDING

De gemeente IJsselstein ligt in het zuidwesten van de provincie Utrecht en heeft een oppervlakte van 2232 hectare. Het grondgebied is gelegen op de overgang van het rivierkleigebied naar het Utrechts-Hollandse veengebied. Van zuidoost naar noordwest wordt de gemeente doorsneden door de Hollandsche IJssel. Aan de zuidzijde grenst de gemeente aan de Lek. Binnen het kader van het MIP maakt de gemeente onderdeel uit van de regio 'Rivierkleigebied'.

De gemeente IJsselstein is ontstaan in 1814. In dat jaar werd de Baronie IJsselstein opgedeeld in drie gemeenten: IJsselstein, Benschop en Noord-Polsbroek. Recentelijk (1989) is de omgrenzing van de gemeente enigszins gewijzigd: in het zuidoosten werd de grens met Nieuwegein gelegd terzijde van de Rijksweg A2; in het noorden werd de grens met Montfoort zuidwaarts verschoven naar de IJssel; in het westen werd een klein deel van de polder Broek aan de gemeente Montfoort toegevoegd.

Binnen de gemeente vormt de stad IJsselstein de belangrijkste nederzetting. In het agrarische gebied vormt de buurtschap Achtersloot een langgerekt boerderijlint. In het overige gebied komen boerderijen meer verspreid voor.

De huidige binnenstad bezit een historische, veertiende-eeuwse omgrachting en een rechthoekig stratenpatroon, dat een planmatige aanleg verraadt. Veel historische panden zijn nog bewaard. Een bijzonder element vormt de Haven, die nog als smalle gracht binnen de stad herkenbaar is.

Een groot deel van het grondgebied bezit een open landelijk karakter en is in gebruik als weidegebied. In tegenstelling daarmee staat het gebied rondom de oude stadskern. In de periode na 1945 zijn hier, mede dankzij de status van IJsselstein als groeikern, grote woonwijken gebouwd. Vanwege de functie als groeikern zal het inwonertal, dat in januari 1989 bijna 20.000 bedroeg, in de komende jaren nog aanzienlijk toenemen.

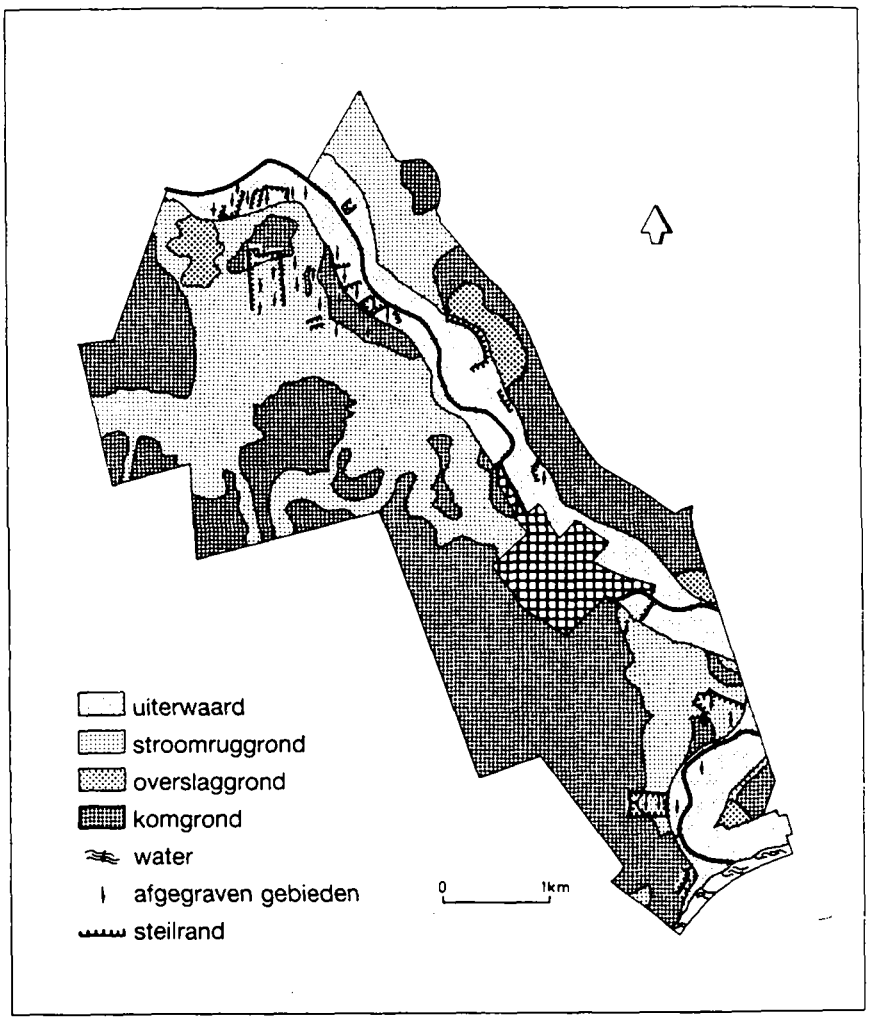

Afb. 2 De ligging van de verschillende grondsoorten en de plaatsen waar kleiwinning heeft plaatsgevonden (gewijzigd naar Berendsen 1982).

2 BODEMGESTELDHEID EN AFWATERING

Het grondgebied van IJsselstein ligt in de overgangszone van het rivierengebied (het Rijnstelsel) en de Hollands-Utrechtse veenvlakte. Op sommige plaatsen kan in de ondergrond veen worden aangetroffen. Overal ligt op deze veenafzettingen echter een dek van rivierklei en rivierzand.

In de loop der tijden heeft de Rijn haar bedding meermaals verlegd. Daardoor is in het zuiden van de provincie Utrecht een ingewikkeld patroon ontstaan van verlande stroomgeulen met afzettingen uit verschillende periodes, die elkaar ten dele overdekken.

Zowel de Lek als de Hollandsche IJssel zijn betrekkelijk jonge rivieren. Daardoor zijn langs de Hollandsche IJssel en, in nog sterkere mate, langs de Lek niet overal stroomruggen tot ontwikkeling gekomen. Binnen het grondgebied van IJsselstein komen stroomruggronden vooral aan de westzijde van de Hollandsche IJssel (Over-Oudland, Neder-Oudland en een deel van de polder Broek) voor; aan de oostzijde van de IJssel worden stroomruggronden slechts gevonden in het noordelijke deel van de polder IJsselveld.

Verder van de rivier af liggen zogenaamde komgronden. Dit zijn slechtdoorlatende, laaggelegen rivierafzettingen, bestaande uit zware klei. Deze gronden waren voor bewoning en (agrarische) bewerking het minst geschikt.

De meest recente afzettingen zijn gevormd in de uiterwaarden, het buitendijkse land, na de bedijking van IJssel en Lek in de Late Middeleeuwen. Ondanks de op veel plaatsen uitgevoerde afgravingen voor de baksteen- en dakpannenfabricage ligt dit buitendijkse land nog steeds hoger dan het binnendijkse.

Op enkele plaatsen komen overslaggronden voor. Deze gronden zijn ontstaan doordat bij dijkdoorbraken gronden werden verspoeld en vervolgens aan de binnenzijde van de dijk als een soort waaier werden afgezet. Overslaggronden worden plaatselijk aangetroffen aan de binnenzijde van de IJsseldijk en Lekdijk.

Aan de zuidzijde wordt IJsselstein begrensd door de Lek; aan de noord- en oostzijde door de Hollandse IJssel. De afwatering is vanouds op de IJssel gericht via een stelsel van gegraven weteringen.

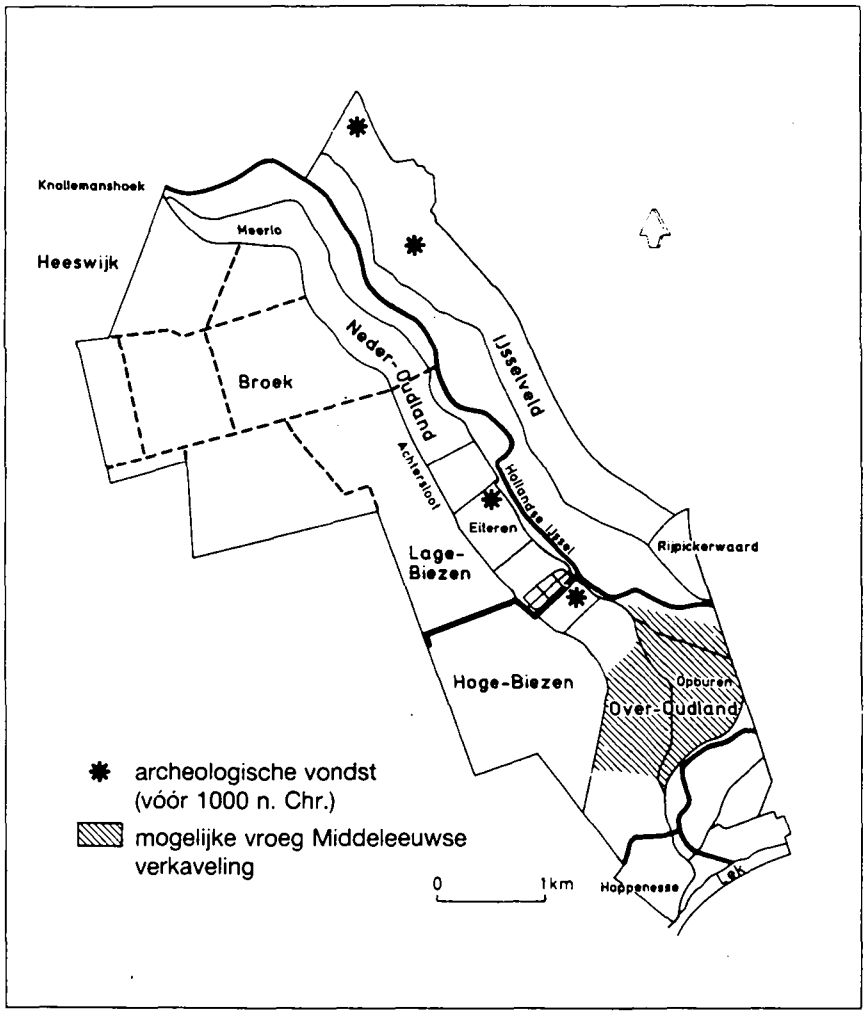

Afb. 3 Sporen van vroege bewoning: oude veldnamen, plaatsen waar archeologische vondsten zijn gedaan en het gebied in Over-Oudland met een vermoedelijke vroeg-middeleeuwse verkaveling (archeol. gegevens: ROB-inventarisatie 1987).

3 OCCUPATIE EN RUIMTELIJKE ONTWIKKELING TOT 1850

3.1 VROEGE BEWONING

Gezien het feit dat de Beneden-Lek in de eerste eeuwen na Christus nog volop in ontwikkeling was, ligt het voor de hand dat deze streek in de Romeinse Tijd ongeschikt was als woonplaats. Langs de Boven-IJssel waren de omstandigheden voor bewoning mogelijk iets gunstiger; hier was de vorming van stroomruggronden al begonnen vóór circa 2250 voor Christus. Daardoor kwam deze streek meer als woonplaats in aanmerking. Enkele vondsten in Neder-Oudland en IJsselveld, die gedateerd worden in de Late IJzertijd/Romeinse Tijd, wijzen er inderdaad op dat mogelijke bewoning zich beperkt heeft tot de hogere gronden langs IJssel. Ook enkele vondsten uit de Vroege Middeleeuwen bij Eiteren (een Badorf-randscherf uit de Karolingische Tijd; 750-900) en bij Nieuwpoort wijzen hierop.

In een goederenlijst van de Dom- of St. Maartenskerk in Utrecht wordt Opburen, dat gelegen was in Over-Oudland, vermeld als 'villa Ubburon'. De lijst dateert uit de periode tussen 885 en 948. Op grond van de lijst wordt aangenomen dat Opburen reeds omstreeks 860 bestond. In de loop der eeuwen is de naam Opburen in vergetelheid geraakt.

Uit een goederenlijst van het klooster Werden (bij Essen in Duitsland) uit het begin van de 10de eeuw blijkt Eiteren, 'Aiturnon', te behoren tot de bezittingen van dit klooster. Eiteren was dus ook reeds voor het jaar 1000 bewoond gebied. Het is mogelijk dat de parochiekerk te Eiteren door de abdij is gesticht.

Belangrijk is een oorkonde van de Duitse vorst Otto I waarin hij al zijn goederen 'in pago Lacke et Isla', in de gouw Lek en IJssel, aan de Utrechtse kapittels van Dom en Oudmunster schenkt. De kapittels verkregen daarmee het overheidsgezag over enkele nederzettingen langs Lek en IJssel en over de aangrenzende wildernissen. Tot deze gebieden behoorden binnen IJsselstein het IJsselveld, Broek, Lage-Biezen en Hoge-Biezen.

Uit de beperkte gegevens komt voor wat betreft de Late IJzertijd en de Romeinse Tijd een beeld naar voren van schaars gebruik van of schaarse bewoning op de hogergelegen gronden, de stroomruggen, langs de IJssel. Na de Romeinse Tijd, in de periode van de volksverhuizingen, is het gebied waarschijnlijk niet bewoond geweest.

In de Karolingische Tijd (circa 750-900) breidde de bewoning zich vanuit het oosten uit naar het westelijk overgangsgebied tussen rivierklei en veen. Zowel Eiteren als Opburen dateren waarschijnlijk uit deze periode. Aanwijzingen daarvoor vormen bovengenoemde archeologische vondsten, oudste vermeldingen en het verkavelingspatroon. Ook andere delen van de westelijke IJsseloever tussen Hoppenesse en Knollemanshoek waren omstreeks het jaar 1000 misschien bewoond of in ontginning genomen. Kern van dit gebied was Eiteren, alwaar omstreeks het jaar 1000 een parochiekerkje stond. Deze parochie omvatte behalve Eiteren ook de buurten Opburen, het Gein, Rijpickerwaard, Achtersloot, Broek en Meerlo.

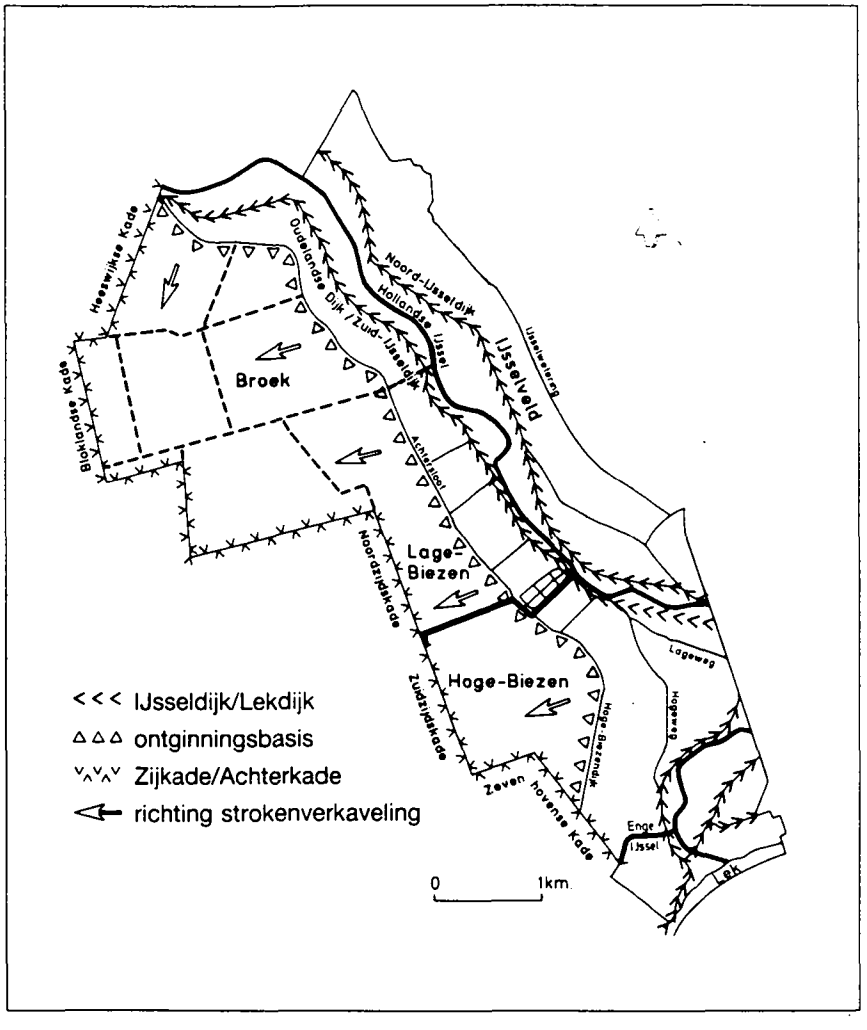

Afb. 4 Kenmerken van de grootschalige ontginningen ten westen van de Hollandsche IJssel zoals de ontginningsbasis (de huidige boerderijstrook in Achtersloot), nog bestaande kades en de oriëntatie van de kavels. De dijken langs de IJssel en Lek zijn eveneens ingetekend.

3.2 ONTGINNING

Tot omstreeks het jaar 1000 bleef de bewoning beperkt tot de stroomruggronden (Neder-Oudland en Over-Oudland). Grote gebieden, veengebieden of klei-op-veengebieden, waren nog onontgonnen wildernis. In westelijk Utrecht was de beschikkingsmacht over de wildernis gelegen bij de beide Utrechtse hoofdkerken en bij de Utrechtse bisschop. Op hun initiatief kwam in de periode van de elfde tot de dertiende eeuw een groot aantal systematisch uitgevoerde, zogenaamde cope-ontginningen tot stand (zie regio-beschrijving voor omschrijving systematiek van de cope-ontginning).

In IJsselstein hebben de polders ten westen van Achtersloot - Hogebiezendijk een regelmatige opzet van de verkaveling. Daarom is de ontginning waarschijnlijk ook hier volgens het systeem van de cope-ontginning aangepakt. De ontginning is uiterlijk in de dertiende eeuw uitgevoerd. De kortere ontginningsdiepte van de Biezenpolders en de afwijkende verkaveling in het noordelijk deel van de Broekpolder (ten oosten van de Heeswijkse ontginning) zijn het gevolg van het feit dat het ontginningen van restgebieden zijn. De Achtersloot en de wetering langs de (latere) Hogebiezendijk dienden als ontginningsbasis.

Niet duidelijk is de gang van zaken in het IJsselveld. In het noordoosten heeft de achtergrens van dit gebied een tamelijk grillig beloop. Dit wijst erop dat delen van dit gebied al vroeg ter ontginning waren uitgegeven zonder dat een achtergrens was bepaald of dat ze in gebruik waren als gemeenschappelijk weiland. Vaststelling van de achtergrens zou dan pas gebeurd zijn toen ook het achtergelegen gebied (Nedereind) ontgonnen werd.

3.3 GRONDGEBRUIK

3.3.1 Agrarisch grondgebruik

In de periode die volgde op de ontginning heeft men de grond primair als akkerland gebruikt. Daarnaast werd ook vee gehouden. Op den duur trad waarschijnlijk een verschuiving op in de richting van veeteelt. Voor een deel was men hiertoe gedwongen doordat inklinking van de bodem akkerbouw op sommige plaatsen onmogelijk maakte. Ook is de uitbreiding naar veeteelt vermoedelijk gestimuleerd door de groei van de stedelijke bevolking waardoor een markt ontstond voor zuivelprodukten (boter en kaas). Uitbreiding van de veeteelt betekende toename van de oppervlakte weide- en hooiland. Voor de berging van het wintervoer plaatste men op de boerenerven losse hooibergen. Een en ander betekende echter niet dat akkerbouw werd opgegeven. Op de hogere gronden langs de IJssel, vooral in Over-Oudland en een deel van IJsselveld, bleef een groot deel van de grond als akker in gebruik. Omstreeks 1500 was vooral de teelt van haver en hennep belangrijk. Daarnaast werden ook andere produkten, zoals vlas, verbouwd.

3.3.2 Delfstoffenwinning

Op diverse plaatsen zijn in de loop der eeuwen percelen afgegraven voor kleiwinning in verband met de baksteenfabricage (zie afb. 2). De klei van de in IJsselstein gevestigde steenfabriek 'De Overwaard' werd grotendeels aangevoerd vanuit Vianen.

3.4 INFRASTRUCTUUR

3.4.1 Landwegen

Wegverkeer had slechts een geringe betekenis door de slechte berijdbaarheid van veel wegen. Dit neemt niet weg dat er reeds spoedig na de ontginning landwegen bestonden, hetzij als voetpad of kerkepad, hetzij als veedrift of als vluchtweg naar een dijk of kade (uitweg), hetzij als doorgaande route. Veelal werden bestaande dijken en kades gebruikt als doorgaande weg.

Het wegenpatroon is in hoofdlijnen tegelijk met of kort na de ontginning in de Middeleeuwen tot stand gekomen. Interlokale wegen liepen over de IJsseldijken en over enkele polderkades. De Benschopperpoort uitkomende had IJsselstein over land verbindingen met Benschop (Benschopsesteeg of Kampensteeg; nu Groenedijk), Lopikerkapel (Hogebiezendijk) en Montfoort (Achterslootseweg). De IJsselpoort vormde de uitgang in de richting van 't Gein/Utrecht (Geinseweg), Eiteren en, via een brug over de IJssel nabij de IJsselpoort, met De Meern (IJsseldijk). De overige wegen waren als ontsluitingsweg (Lagedijk, Hogedijk en Broeksedijk) of als verbindingsweg daartussen (Eitersesteeg, Paardenlaan) slechts van lokaal belang. Na 1650 nieuw aangelegd waren het Kamperzandpad (circa 1670; nu Benschopperweg) en de Touwlaan (circa 1800).

In de zestiende eeuw waren alle wegen onverharde kleiwegen. Dit betekende dat in perioden van veel regenval de wegen vrijwel onbegaanbaar waren. In de zeventiende eeuw werden op verscheidene plaatsen in de Lopikerwaard zandpaden aangelegd om het plaatselijke en interlokale verkeer te vergemakkelijken. In IJsselstein lag sedert het midden van de zeventiende eeuw een zandpad over de Zuid IJsseldijk. Van omstreeks 1670 dateert waarschijnlijk het Kamperzandpad, dat de verbinding vormde met het zandpad in Benschop dat toen aan de zuidzijde van de Benschopperwetering werd aangelegd. Ook de Lagedijk in de richting van Lopik werd in de achttiende eeuw bezand. In 1801 volgde de aanleg van een zandpad over de Achterslootsedijk. Om in de onkosten te kunnen voorzien werd op de weg een tol geplaatst. Restanten van tolhuis of tolhek zijn niet meer aanwezig.

3.4.2 Waterbeheersing en waterwegen

Waterbeheersing

In de periode direct na de ontginning kon men waarschijnlijk volstaan met ontwatering via de kavelsloten op de voorwetering. De voorwetering loosde het water vervolgens via een spuisluisje op de rivier. Reeds spoedig moest men - binnen het verband van de waterschappen - verdergaande maatregelen treffen.

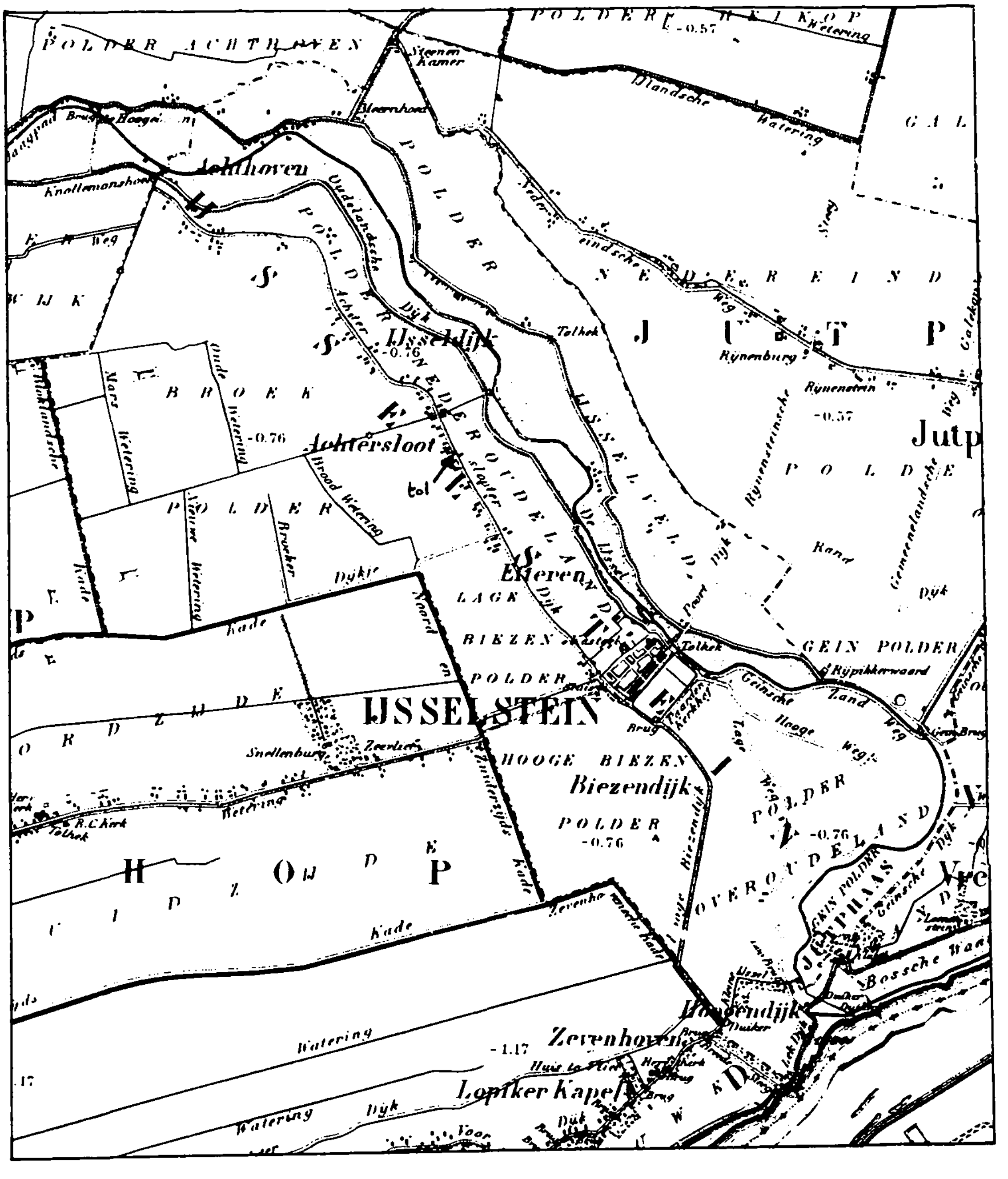

Afb. 5 Wegen en waterlopen. Fragment van de 'Kaart van de provincie Utrecht' uit 1862.

De afwateringsproblemen werden voor een deel veroorzaakt doordat na de ontginning inklinking optrad van de venige ondergrond. Om de afwatering te verbeteren werden in de periode 1150 tot 1350 in de gehele Lopikerwaard weteringen gegraven. Voor de achter de hoge oevergebieden gelegen gebieden Broek en Achtersloot werd in 1288 een ontwatering in westelijke richting aangelegd (Oude Wetering, Marswetering en Broekse Wetering) langs de zuidgrens van Blokland en door de sluis van Willeskop bij Rateles. In 1313 werd een wetering, de latere Hoekse Molenvliet, gegraven aan de oostzijde van de Heeswijksekade. In 1344 verkregen de geërfden van Hoge-Biezen het recht om via de Plaswetering, gelegen aan de oostzijde van de Hogebiezendijk, uit te wateren in de stadsgracht van IJsselstein. Ook Over-Oudland loosde op de Plaswetering. In 1776 werd een wetering gegraven aan de oostzijde van de Lagedijk om het gebied tussen de Lagedijk en de Hogedijk (Middenkerf genaamd) een directe afwatering op de IJssel te geven.

Voor de waterbeheersing werd zorggedragen door waterschappen. Binnen IJsselstein bestonden vijf waterschappen, één op de oostelijke oever, IJsselveld, en vier op de westelijke, te weten:

Broek, Achtersloot, Meerlo en Lage-Biezen;
Hoge-Biezen;
Over-Oudland; en
Neder-Oudland.

Bemaling

Door verdergaande inklinking en door opslibbing van de IJssel was het op den duur onvoldoende mogelijk de uitwatering uitsluitend met weteringen en uitwateringssluizen te laten plaatsvinden. Het werd noodzakelijk om poldervoorzieningen, waaronder bemaling met windmolens, te treffen. Vast staat dat in de polder Broek c.a. in 1505 twee windmolens in gebruik waren. Voor deze polder bleek het noodzakelijk de bemalingscapaciteit te versterken door invoering van een tweede bemalingstrap, waarvan in 1568/9 melding werd gemaakt. Aan de IJssel, aan het uiteinde van de Molenvliet, verrees toen een voormolen. Omstreeks 1565 had ook de polder Hoge-Biezen, blijkens een aanduiding op de kaart van Van Deventer, een molen. In 1589 werd aan de Heeswijkse kade een molen gebouwd, naar een ontwerp van Simon Stevin.

Het ten westen van de IJsseldijk gelegen deel van het IJsselveld waterde uit op de IJssel. Het oostelijke deel had een uitwatering via de Lange Vliet naar het waterschap Heycop.

Watertransport

Enkele hoofdwatergangen speelden behalve voor de afwatering ook een rol als transportroute. Veel vervoer van goederen en personen vond plaats per schip. Landbouwprodukten werden per schuit naar de Haven van IJsselstein vervoerd om in IJsselstein verhandeld te kunnen worden. De Hollandsche IJssel werd bevaren met ondiepe schuiten. Ten behoeve van trekschuiten lag omstreeks 1700 aan de zuidzijde van de IJssel tussen IJsselstein en Oudewater reeds een jaagpad.

Een belangrijke transportroute was daarnaast de wetering die in westelijke richting liep als verbinding met de Benschopperwetering. Goederen uit Benschop en Noord-Polsbroek, die beiden tot de Baronie behoorden, werden via deze wetering naar

IJsselstein vervoerd. Vanwege de ondiepte van de Hollandsche IJssel werd dit water tevens als alternatieve vaarroute naar Utrecht gebruikt door de steden langs de Beneden-IJssel. Als onderdeel van deze verbinding werd vermoedelijk in het begin van de achttiende eeuw een overtoom gelegd tussen de Benschopper-wetering en de stadsgracht, Haven en Hollandsche IJssel. Mede met het oog op de scheepvaartbelangen werd in 1758 de overtoom vervangen door een verlaat of sluis, de Benschoppersluis.

De Hollandsche IJssel
Na het ontginnen van de Utrechtse en Hollandse venen nam de kwetsbaarheid voor overstromingen sterk toe. Met name in het Hollandse gebied had men te kampen met overstromingswater vanuit bovenstroomse gebieden. Na de bedijking van de Lek, begin dertiende eeuw, betrof dit vooral dijkdoorbraken van de Hollandsche IJssel. Op sterke aandrang van de Hollandse graaf Floris V werd in 1285 besloten tot aanleg van een dam bij Hoppenesse (Het Klaphek), dat is op de plaats waar de IJssel van de Lek aftakte. De dam sloot aan op de bestaande Lekdijken. De oostelijke Lekdijk werd voortaan Lekdijk Bovendams genoemd; de westelijke Lekdijk noemde men Lekdijk Benedendams.

De afdamming had tot gevolg dat de IJssel een veel geringer watertransport had. Dit leidde er toe dat de bedding opslibde, waardoor 's zomers landerijen verdroogden omdat er geen water ingelaten kon worden. Ook het scheepvaartverkeer naar IJsselstein, Montfoort en Haastrecht werd gehinderd. Omstreeks 1600 werd het heemraadschap van de rivier de IJssel opgericht, speciaal met het doel het onderhoud van de IJssel te verbeteren. In 1643 werd een stenen heul, een waterinlaat, in de IJsseldam aangelegd. In 1677 kwam naast deze heul een nieuwe sluis te liggen om de inlaatcapaciteit te verhogen.

Tot aan de kanalisatie in de negentiende eeuw bleef de ondiepte van de IJssel echter beperkingen opleggen aan de bevaarbaarheid van de IJssel.

3.4.3 Dijken en kades

Bij de laat-middeleeuwse grootschalige ontginningen was het noodzakelijk voorzieningen te treffen in verband met de afwatering. Maatregelen betroffen het aanleggen van kades tussen ontginningsblokken, de aanleg van kades en later dijken langs rivieren en de aanleg van uitwaterings- annex inlaatsluisjes (heulen). Een aanwijzing voor de spoedige aanleg van kades geeft een akte van circa 1165 waarin sprake is van de 'Hesewiger sithwinde', de zijkade tussen de ontginning van Heeswijk en het gebied dat later Meerlo werd genoemd. Ook de nu nog bestaande scheikades met de ontginningen van Blokland, Benschop en Lopik dateren waarschijnlijk uit dezelfde periode. Vooralsnog is het onduidelijk of ook het IJsselveld door scheikades van het meer oostelijk gelegen gebied was afgeschermd.

Voorkades langs de Lek en IJssel dienden om te voorkomen dat de sloten 's zomers zouden leeglopen en 's winters direct zouden vollopen of overstromen. Ze waren niet bedoeld ter bescherming tegen extreem hoge waterstanden op de rivier. De ophoging van de

kades langs de Lek tot een rivierdijk vond pas in de twaalfde eeuw plaats. In een document uit 1275 is sprake van een Achterdijk, waarmee de Achterslootsedijk werd bedoeld, die lag tussen Snodelhoek en de stad.

3.5 NEDERZETTINGEN

3.5.1 De stad IJsselstein

Hollandse invloed
In de Late Middeleeuwen werd de politieke situatie in het gebied van de Hollandsche IJssel en Beneden-Lek sterk bepaald door de wisselende machtsverhoudingen tussen de Hollandse graven en de stad en geestelijkheid van Utrecht. Tegen het einde van de dertiende eeuw waren aanzienlijke gedeelten van het Lek-en-IJsselgebied van het Sticht losgemaakt en in bezit van de Hollandse graven gekomen. Zo dienden de Van Amstels hun in het Sticht gelegen leengoederen, waaronder IJsselstein, Benschop en Noord-Polsbroek, krachtens een verdrag uit 1285 over te dragen aan de Hollandse graaf Floris V. Daarmee werden de Van Amstels Hollandse leenmannen.

De nederzetting IJsselstein
Gijsbrecht van Amstel was de eerste Van Amstel die zich 'Van IJsselstein' noemde. Vermoedelijk was hij of een van zijn directe voorvaderen de stichter van een 'steijn' of een kasteel aan de IJssel, dat IJsselstein werd genoemd. Aanvankelijk bestond dit kasteel vermoedelijk uit niet veel meer dan een omgrachte en versterkte toren. Het kasteel werd gebouwd op enige afstand van de oudere nederzetting Eiteren.

Het is mogelijk dat reeds spoedig na de bouw van het slot een kleine woonkern in de directe omgeving van het kasteel is ontstaan. In een periode van betrekkelijke politieke stabiliteit omstreeks 1300 werd de groei van de nederzetting IJsselstein gestimuleerd door de kasteelheer Gijsbrecht van IJsselstein. Een belangrijk jaar wat dit betreft was 1310. Op aandrang van de kasteelheer was niet langer de kerk van Eiteren de parochiekerk, maar de nieuw gebouwde kerk te IJsselstein. In een geschrift van de vrouwe van IJsselstein uit 1360 is voor het eerst sprake van stadsrecht voor IJsselstein.

Groeistadia stedelijk gebied
Het lijkt erop dat de groei van de stad reeds voor 1450 in enkele stadia tot stand is gekomen. Op grond van enkele schriftelijke gegevens, enkele vondsten van restanten van oude muren en de analyse van de latere stadsplattegrond, kunnen mogelijk drie ontwikkelingsstadia worden onderscheiden:

1. Omstreeks 1300 lag aan de zuidoostzijde van het kasteel een ten dele of geheel omgrachte nederzetting met twee hoofdstraten (de Voorstraat die evenwijdig liep aan de stadsgracht die als haven diende, en de Achterstraat). Deze nederzetting was mogelijk reeds van een omwalling voorzien langs de tegenwoordige Haven en verder langs de binnenzijde van de stadsgracht.

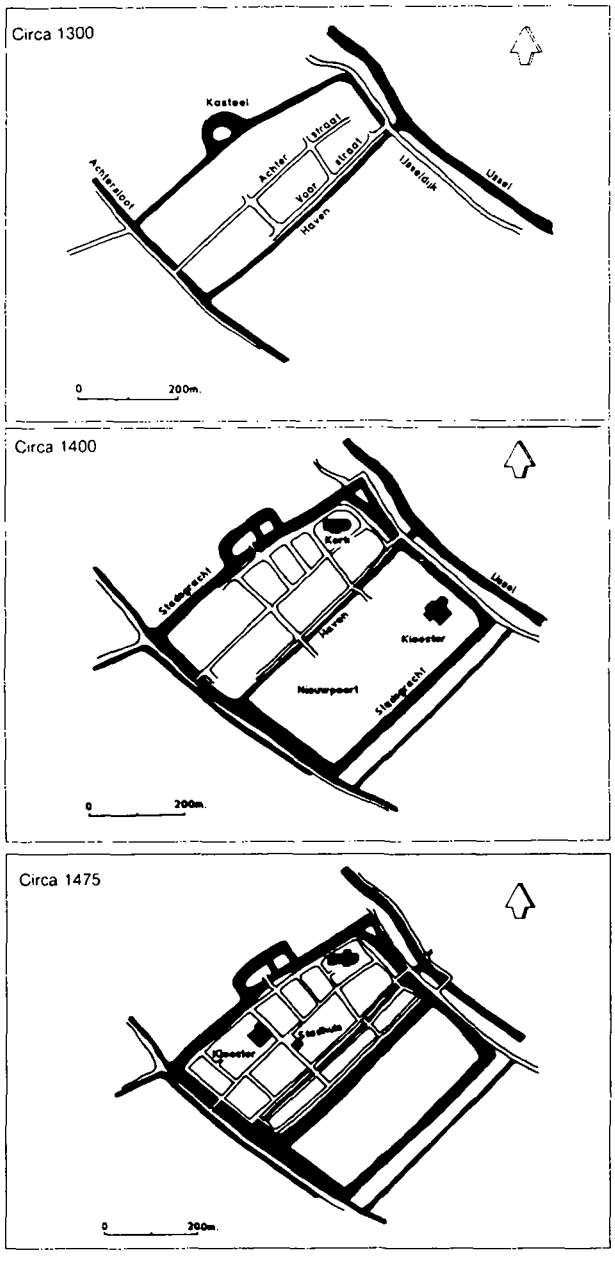

Afb. 6. Het stadsgebied is mogelijk in drie fasen tot stand gekomen.

2. Vóór 1344 heeft een grote stadsuitleg plaatsgevonden. In dat jaar is sprake van de Nieuwpoort, een gebied ten zuidoosten van de bestaande nederzetting. Het grondgebied bevatte behalve het huidige binnen de stadsgracht gelegen gebied ook de Nieuwpoort; dat is het gebied ten zuidoosten van de stad tot nabij de Paardenlaan. Omstreeks 1350 beschikte de stad vermoedelijk reeds over een verdedigingsgordel, bestaande uit een omgrachting en omwalling.
   Aan het einde van veertiende eeuw onderging de stad onder het bestuur van Arnold van Egmond een verdere stedelijke groei. In 1390 liet hij de stad versterken door de aanleg van een ommuring met poorten en torens. In 1394 werd door hem op de Nieuwpoort (waar voldoende bouwruimte was) een Cisterciënzer monnikenklooster, Onze-Lieve-Vrouweberg (Mariënberg), gesticht. Enkele jaren later, in 1397, wist hij te bereiken dat de parochiekerk werd verheven tot collegiale kerk.
   Omstreeks 1400 bezat IJsselstein door de aanwezigheid van verdedigingswerken en van typisch stedelijke bebouwing (kerk, klooster en gasthuis) een stedelijk aanzien. Dit neemt niet weg dat het merendeel van de bebouwing agrarisch was.
   Dit bleek wel in 1417/18 toen de stad in de periode van Hoekse en Kabeljauwse twisten, waarbij de heer van IJsselstein leidsman was van de Kabeljauwen, wederom werd geruïneerd: alle huizen en schuren, maar ook hooibergen moesten worden afgebroken. Gespaard werden de kerk, het klooster, het gasthuis, de kapel en de huizen van geestelijken. Enkele jaren later werd met de wederopbouw begonnen. Het kasteel was echter omstreeks 1450 nog steeds niet herbouwd.
3. Op den duur bleek dat IJsselstein met de laatste uitbreiding in een te ruime jas was gestoken. Omstreeks 1470, bij de wederopbouw van de stad na een verwoesting door Gelderse troepen in 1466, werd de stadsgrens naar binnen verlegd. De huidige stadsgracht werd toen gegraven (of verbreed) en diende voortaan als begrenzing aan de zuidoostzijde. Het gevolg was dat de Nieuwpoort en het daarbinnen gelegen klooster O. L. Vrouweberg buiten de stadsgrens kwamen te liggen. In 1495 was het klooster naar de binnenstad, langs de westzijde van de Kloosterstraat, verplaatst.

IJsselstein was de marktplaats voor de wijde omgeving. Reeds in 1437 bestonden willekeuren, stedelijke bepalingen, die inhielden dat de tot de heerlijkheid behorende dorpen verplicht waren hun graan in IJsselstein te laten malen en agrarische produkten, zoals kaas, boter hennep en vlas, naar de waag in IJsselstein te voeren.

Stadsplattegrond van Van Deventer omstreeks 1550
In de tweede helft van de vijftiende en het begin van de 16de eeuw had IJsselstein zich ontwikkeld tot een aanzienlijke stad. Dat de stad zich na de verwoesting van 1466 (en vijandelijkheden in de decennia erna) spoedig oprichtte, komt tot uitdrukking in de vergroting van het koor van de Nicolaaskerk (ca. 1510) en de bouw van een aanzienlijke toren (naar een ontwerp van de Italiaan Pasqualini) omstreeks 1535.

Een beeld van de ruimtelijke opbouw van de stad in deze periode geeft de oudste kaart van IJsselstein van circa 1550 van J. van Deventer. Het binnen de ommuring gelegen stadsgebied werd gekenmerkt door een tamelijk regelmatig stratenpatroon. De hoofdstructuur daarin vormden twee parallelle wegen: de op de IJsselpoort uitkomende Achterstraat en de op de Benschopperpoort georiënteerde Voorstraat. Haaks op deze twee hoofdassen lagen kleinere straten. Aan de zuidoostzijde van de Voorstaat liep de Haven. Duidelijk herkenbaar door de brede omgrachting is het verlaten stadsdeel de Nieuwpoort, waar ter plaatse van het vroegere klooster nog een bij dit klooster behorende molen stond. Als bijzondere bouwwerken staan op de kaart afgebeeld de korenmolen in de zuidhoek, de Nicolaaskerk, het klooster en het aan het marktplein (de Plaats) gelegen stadhuis; buiten de eigenlijke stad lag het omgrachte kasteel.

De stad in de 17de en 18de eeuw

Een nog gedetailleerder beeld van de stad verschaft de stadsplattegrond die is opgenomen in de stedenatlas van Blaeu uit 1648. Het stratenpatroon is nauwelijks veranderd in vergelijking met de kaart van Van Deventer. De plattegrond van Blaeu is vooral van belang omdat daarop ook de bebouwing in opstand is ingetekend. Enkele bebouwingskenmerken springen daarbij in het oog. Zo is daar bijvoorbeeld de stadsmuur met bolwerken, wachttorens en stadspoorten (IJsselpoort en Benschopperpoort) rondom de stad. Op de stadswal, aan de binnenzijde van de stadsmuur staat behalve de reeds bekende korenmolen een tweede (koren-)molen afgebeeld nabij de Benschopperpoort. Aansluitend aan de buitenzijde van de stadsmuur staat op de kaart het kasteel, dat eveneens omgracht en ommuurd was en dat bestond uit diverse gebouwen en torens.

Als bijzondere stedelijke bebouwing springt onmiddellijk de vrijliggende Nicolaaskerk in het oog, die na de Reformatie (ca. 1579) in protestantse handen was overgegaan. Daarnaast kunnen enkele andere bijzondere gebouwen worden onderscheiden: het centraal aan de Plaats gelegen stadhuis, de (voormalige) kloosterkerk, die was gelegen tussen het stadhuis en het kasteel, en de (voormalige) vermoedelijke vicariewoning op een terrein nabij de kerk. In 1579 was het klooster opgeheven en als Ewoudsgasthuis voor de armenzorg in gebruik genomen. Op het kloosterterrein verrezen daarnaast enkele voorname woonhuizen.

Opvallend door hun getal, meer dan 50, is het aantal afgebeelde hooibergen. Klaarblijkelijk had IJsselstein in de eerste helft van de zeventiende eeuw nog een sterke agrarische inslag en bevond zich onder de stedelijke bevolking een aanzienlijk aantal boeren ('bouwlieden'). Voor een deel behoorden de hooibergen toe aan personen die een ambacht uitoefenden en daarnaast nog een boerenbedrijfje bezaten. Duidelijk zichtbaar op de kaart is tenslotte dat zich een aaneengesloten bebouwingsstrook had ontwikkeld aan weerszijden van beide hoofdstraten en langs de zijstraten.

In de 18de eeuw woonden vooral aan de havenzijde van de Voorstraat en Weidstraat (nu Schuttersgracht) en aan de Walkade veel mensen uit de lagere sociale klasse: armen, knechten, arbeiders en kleine ambachtslieden.

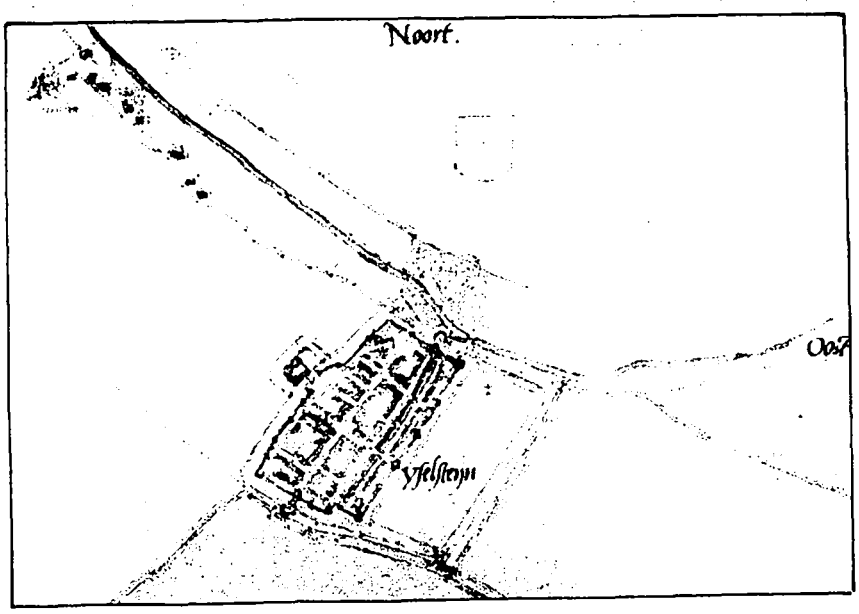

Afb. 7 Plattegrond van IJsselstein en Eiteren door Jacob van Deventer omstreeks 1550.

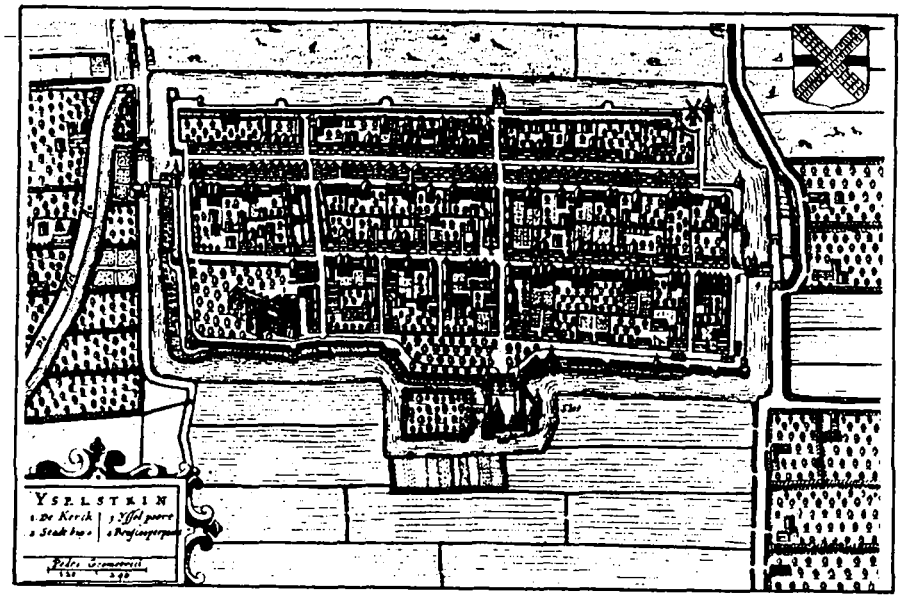

Afb. 8 Plattegrond van de stad tussen 1607 en 1632 getekend door Boxhorn/Blaeu. De kaart is opgenomen in het kaartenboek 'Toonneel der steden' van J. Blaeu uit 1652.

Over de gehele stad bezien was van een sterke ruimtelijke scheiding van rijk en arm echter geen sprake. Stadsboerderijen, daggeldershuisjes en grotere woonhuizen kwamen verspreid over de stad naast elkaar voor.

Betrekkelijk veel mensen vonden een bestaan in de verwerking van agrarische produkten: te noemen zijn mandenmakers, hoepbuigers en wevers. In de stad kwamen veel armelui voor. Van grote welvaart was dus geen sprake. De kwaliteit van het huizenbestand liet over het geheel genomen te wensen over. Dit leidde er in 1756 zelfs toe dat nieuwbouwpremies beschikbaar werden gesteld voor 'ordentelyke en logeable huisen binnen onse stad en van huismanswoningen binnen het schout-ambt van IJsselstein'.

3.5.2 Verspreide bebouwing

De bebouwing buiten de stad was vooral agrarisch van karakter. Met name langs de Achtersloot lag aan de weg een langgerekte boerderijstrook. In de overige delen van het buitengebied waren boerderijen meer verspreid gesitueerd.

In het buurtje Eiteren bevond zich vanouds een kapel, die ten gevolge van de Reformatie in 1579 werd gesloten. Nabij de kapel moet zich sinds circa 1440 een leprozen- of Lazarushuis hebben bevonden. Het melaatsenhuis is in 1684 afgebroken. Daarnaast maakten enkele boerderijen en arbeidershuisjes deel uit van dit buurtje.

Ook langs de uitvalsweg van IJsselstein in de richting Jutphaas en Utrecht, tussen de IJsselkade en Panoven, lag een buurtje met arbeidershuizen en werkplaatsen.

4 RUIMTELIJKE ONTWIKKELING 1850-1940

4.1 RUIMTELIJKE STRUCTUUR OMSTREEKS 1850

Aan het begin van de negentiende eeuw bestond er nog een sterk onderscheid tussen de stad IJsselstein en het omringende buitengebied. Het platteland was voor het overgrote deel agrarisch gebied. Slechts langs de IJssel bij Panoven was een klein bebouwingslint ontstaan van arbeiders- of ambachtshuisjes en loodsen.

Een beeld van de totale gemeente geeft een enquete die in 1815 door het Ministerie van Oorlog werd ingesteld. De gemeente telde in 1815 in totaal 2624 inwoners. Uit de enquete komt IJsselstein naar voren als een rustig landstadje. De handel is van geringe betekenis: er voeren in 1814 geen beurtschepen op andere plaatsen. Voor het personenvervoer werd drie maal per week een trekschuitdienst op Oudewater onderhouden. Als marktplaats en handelscentrum speelde IJsselstein een bescheiden rol. Veel agrarische produkten werden direct in Utrecht op de markt gebracht. In de tweede helft van de negentiende eeuw werd de weekmarkt te IJsselstein opgeheven.

De woonbebouwing bestond uit 463 woonhuizen, 29 grote boerderijen, 19 kleine boerderijen en 42 daggelderswoningen. Een groot deel van de stedelijke bevolking hield zich bezig met diverse ambachtelijke bedrijvigheden. De stad herbergde onder andere 10 timmerlieden, 12 kleermakers, 10 schoenmakers, 6 bakkers en 5 smeden. In de stad kwamen omstreeks 1830 nog enkele agrarische bedrijven voor: een aanwijzing dat de stad nog steeds sterk met het platteland was verbonden.

4.2 GRONDGEBRUIK

4.2.1 Agrarisch grondgebruik

De periode 1800 tot 1940 liet een geleidelijk afname zien van de oppervlakte bouwland. Het overgrote deel van de landbouwgrond was als grasland in gebruik. De omvang van de veestapel nam in deze periode sterk toe. Met name in de komkleigebieden lagen delen van het terrein zo laag dat ze als weide- of hooiland ongeschikt waren. Ook percelen die waren afgegraven ten behoeve van de baksteenfabricage kwamen soms te laag te liggen om ze te benutten als weide- of hooiland. Deze gronden werden produktief gemaakt door er wilgegrienden op aan te leggen. De oppervlakte griendhout nam aanvankelijk toe tot circa 140 hectare. Omstreeks 1925 vond een omslag plaats en verminderde het areaal geleidelijk.

Jaarlijks of om de paar jaar werden de wilgetakken gekapt. Deze zogenaamde wilgetenen vormden de basis voor verschillende ambachten, zoals de mandenmakerij en de hoepmakerij.

Fruitteelt
In het zuiden van de provincie Utrecht lagen op de stroomruggen van de Rijn, Lek en IJssel vanouds boomgaarden. Aanvankelijk waren deze voornamelijk bedoeld voor eigen gebruik. In de

negentiende eeuw veranderde dit. Specialisatie binnen de landbouw leidde in delen van zuidelijk Utrecht tot sterk in fruitteelt gespecialiseerde boerenbedrijven. Op de meeste plaatsen werden voornamelijk appels en peren geteeld. Daarnaast waren echter plaatselijk ook kersenboomgaarden van belang. Ook in IJsselstein vond in de negentiende en vooral de eerste decennia van de twintigste eeuw op de stroomruggronden langs de Poortdijk, de Utrechtseweg en de Noord IJsseldijk en verder bij Knollemanshoek en in Over-Oudland een uitbreiding van het fruitteeltareaal plaats. Kersenteelt nam daarbij een zo belangrijke plaats in dat zelfs over IJsselstein gesproken werd als 'De Stichtse Kersenstad'. In de loop van de jaren vijftig nam de betekenis van de kersenteelt sterk af; na 1960 had de teelt in IJsselstein nauwelijks meer enige betekenis. Appelboomgaarden kunnen nog wel worden aangetroffen, al hebben veel boomgaarden het veld moeten ruimen voor nieuwbouwwijken.

4.2.2 Overig grondgebruik

In het noordwesten en in Over-Oudland is op enkele plaatsen klei afgegraven voor de baksteenfabricage. Op perceelsgrenzen zijn daardoor op sommige plaatsen hoogteverschillen zichtbaar. De gronden zijn na afgraving van de klei weer als grasland in gebruik genomen. De steenfabriek De Overwaard in IJsselstein is enkele jaren geleden afgebroken.

4.3. INFRASTRUCTUUR

4.3.1 Landwegen

In de periode tot 1940 nam het wegverkeer sterk in belang en omvang toe door de opkomst van de 'automobiel' en de vrachtwagen. In 1922 verving een autobusdienst de tot dan toe bestaande stoombootdienst op Jutphaas en Utrecht. Aanvankelijk werd deze dienst slechts enkele malen per dag onderhouden. Binnen enkele jaren was de frequentie reeds aanzienlijk opgevoerd.

De toename van het landverkeer ging gepaard met een verbetering van het wegennet door middel van verbreding en verharding van bestaande wegen. Uit de wegenlegger van IJsselstein uit 1858 blijkt dat toen buiten de stad slechts zand- en kleiwegen voorkwamen. Reeds in de jaren zestig van de vorige eeuw werd een begin gemaakt met begrinding van doorgaande wegen. Na de eeuwwisseling is het wegennet geleidelijkaan verder verbeterd door de aanleg van een bestrating of andere verharding.

De zorg voor het onderhoud van de wegen was in 1850 veelal nog in handen van de aanwonenden of van de polder. In de periode tot 1940 kwamen de meeste wegen in eigendom van de gemeente, die dan ook het onderhoud ging verzorgen.

Kort voor 1940 kreeg IJsselstein te maken met enkele grootschalige wegenplannen. In de periode 1935-38 werd rijksweg 27 (Utrecht - 's-Hertogenbosch) aangelegd door de polder Over-Oudland. Daarop aansluitend kwam in 1939 de provinciale weg

IJsselstein - Schoonhoven tot stand. Binnen de gemeente IJsselstein volgde deze weg een nieuw tracé zuidelijk van de stad.

4.3.2 Waterwegen

Transport
Transport over water beperkte zich in de loop van de negentiende en twintigste eeuw steeds meer tot goederentransport met grotere schepen. Door kanalisatie van de Hollandsche IJssel omstreeks 1850 was deze ook bevaarbaar geworden voor kleine binnenschepen. Met name voor de meubelfabrieken was de IJssel een belangrijke aan- en afvoerroute.

Afwatering
De afwatering van de polders die enkele eeuwen lang vrijwel ongewijzigd was gebleven, onderging aan het einde van de negentiende eeuw verandering. De bemaling met windmolens werd vervangen door stoomgemalen. In 1884 werd de Hogebiezenmolen vervangen door een stoomgemaal voor de waterschappen Hoge-Biezen en Over-Oudland. Beide waterschappen werden in verband hiermee in 1898 samengevoegd. Het waterschap Broek en Lage-Biezen en het waterschap Neder-Oudland, die in 1884 eveneens een stoomgemaal hadden gebouwd op de onderbouw van de Hoekse molen, waren om dezelfde reden reeds in 1892 samengevoegd. In 1923 schakelden beide gemalen over op elektrische bemaling. In 1924 werden de andere molens in Broek buiten gebruik gesteld.

4.3.3 Overige voorzieningen

Tot de infrastructurele voorzieningen kunnen tenslotte de gas- en watervoorziening worden gerekend. In de negentiende eeuw werd met name in grotere steden overgeschakeld op stadsverlichting door gas. Daartoe werd in de stad een buizennet aangelegd. In kleinere plattelandsstadjes en -dorpen duurde het veelal tot in deze eeuw voordat werd overgeschakeld op gas. In IJsselstein gebeurde dit in 1911 toen het gemeentelijke gas- en waterleidingbedrijf werd ingesteld. Aangezien de gasfabriek ook aan Vreeswijk zou leveren, werden het complex van gasfabriek, watertoren en bijgebouwen gesitueerd in het zuidoosten van de gemeente, nabij de grens met Vreeswijk.

Spoorwegen of tramlijnen zijn er in IJsselstein in het verleden niet geweest.

4.4 NEDERZETTINGEN

4.4.1 De stad IJsselstein

Stedelijke bebouwing
De bebouwingsdichtheid van de stad in het begin van de negentiende eeuw (1819) kan worden afgelezen van de kaart van het stadsge

Afb. 9 Plattegrond van de stad in 1819. De bebouwing is in zwart ingetekend (gegevens RAU).

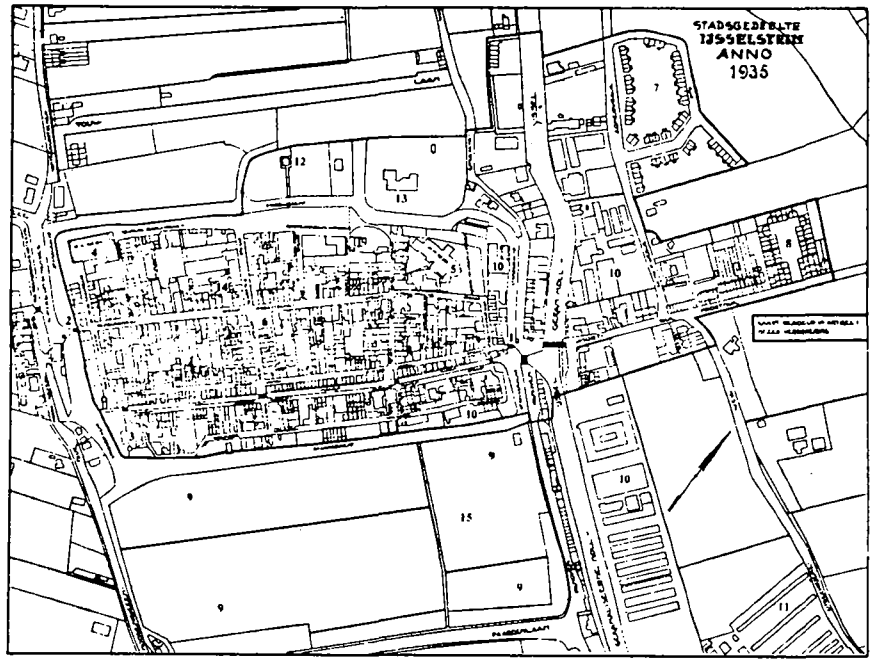

Afb. 10 Stedelijke bebouwing van IJsselstein in 1935. (Abbink Spaink, 1963)

bied, waarop de bebouwde percelen zijn gearceerd. Langs de beide hoofdwegen en de haaks daarop staande zijstraten bevond zich een vrijwel aaneengesloten bebouwing. Het karakter van dit bebouwde gebied onderging in de periode tot 1940 geen wezenlijke verandering. Nieuwgebouwde winkelpanden voegden zich binnen het bestaande beeld. De plattegrond maakt ook duidelijk dat zich achter de bebouwing nog grote binnenterreinen bevonden. Van het nog onbebouwde gebied vormde het aangeplempte gebied tussen de gracht en de Walkade de belangrijkste bouwlocatie. In 1819 was deze strook nog praktisch onbebouwd.

Na 1850, toen het de gemeente op grond van de Gemeentewet (1851) was toegestaan zonder toestemming van hogerhand gemeentegebouwen te slopen, werd door de gemeente besloten tot afbraak van de stadspoorten en een deel van de zuidoostelijke stadsmuur. De Doelentoren aan de zuidoostelijke stadsmuur werd begin deze eeuw gesloopt. Aan het deel van de Walkade waar de muur was gesloopt werden werkplaatsen, pakhuizen en arbeiderswoningen gebouwd. Op het noordoostelijke deel van de Walkade, waar de stadsmuur nog steeds aanwezig is, verrezen na 1900 bedrijfspanden van de houtwarenfabriek Van Rooyen.

Het stadsgedeelte tussen de Benschopperstraat-Utrechtsestraat en het Kronenburgplantsoen onderging in de periode rond de eeuwwisseling sterke veranderingen. In dit gebied concentreerden zich nieuwe 'verzorgende instellingen', zoals kerken, scholen en een postkantoor. Aan de buitenzijde van de stadsgracht voltrokken zich ook ingrijpende, niet-planmatige veranderingen in de bebouwing. Na mislukte pogingen tot behoud werd in 1889 het kasteel - op de vierkante toren na - gesloopt. Nabij en ten dele op het voormalige kasteelterrein verrezen verzorgende instellingen.

Arbeiderswoningen

Door de groei van de industrie kreeg de stad te maken met een groeiende arbeidersbevolking. De welvaart van de arbeidersklasse was gering. Hun huisvesting was over het algemeen slecht.

Uit een woningonderzoek uit het begin van deze eeuw kwam naar voren dat van de circa 500 woningen er 20% bouwvallig waren. Tot aan 1940 kwam hierin onvoldoende verbetering en bleven er slechte woontoestanden heersen. Enige verlichting brachten enkele woningbouwprojecten aan de overzijde van de IJssel (in de buurt van de zich uitbreidende industrie) van de beide IJsselsteinse woningbouwverenigingen: de IJsselsteinse Bouwmaatschappij en de IJsselsteinse R. K. Bouwvereniging. Veel activiteiten werden echter niet ontplooid. De belangrijkste projecten waren:

- de 5 'Utrechtseweghuisjes' op de hoek Utrechtseweg/Poortdijk in 1907 (4 woningen plus winkelhuis; inmiddels gesloopt);
- een complex van 32 woningen rondom het Imminkplein (1911) door de protestantse IJsselsteinse Bouwmaatschappij;
- een complex van 65 woningen, genaamd 'het Julianawijk', door de R. K. Woningbouwvereniging (1920; inmiddels gesloopt).

De particuliere bouw, die hiernaast nog plaatsvond, was nauwelijks van betekenis.

IJsselstein als nijverheidscentrum

De nijverheid in IJsselstein bestond in de eerste helft van de negentiende eeuw nog hoofdzakelijk uit ambachtelijke bedrijven.

Aanzetten tot meer industriële bedrijvigheid vormden omstreeks 1860 zeven werkhuizen waar hoepels gemaakt werden, een touwslagerij en een scheepstimmerwerfje.

In de periode 1850 tot 1940 vond in IJsselstein een snelle industriële ontwikkeling plaats. Het belangrijkst waren de houtverwerkende bedrijven, met de bedrijven van Van Rooyen en Schilte als uitschieters. Daarnaast werden langs de IJssel in het gebied de Overwaard twee steenfabrieken gesticht, die later werden samengevoegd. Op het meer ambachtelijke vlak waren de hoepmakerijen en mandenvlechterijen belangrijke nijverheidstakken.

Steenfabriek De Overwaard

Reeds voor 1800 kwamen langs de Hollandsche IJssel op diverse plaatsen steen- en pannenbakkerijen voor. Na de kanalisatie van de Hollandsche IJssel omstreeks 1860 vestigden zich enkele bedrijven langs het Utrechtse deel van de IJssel. In 1867 werd te IJsselstein de steenfabriek 'De Overwaard' door O.A.G. Walland en C.L.W. Thorman opgericht. In 1905 ging het bedrijf De Overwaard, waar inmiddels ook een naastgelegen steenfabriek toe behoorde, deel uitmaken van de firma 'De Gebr. van de Koppel'.

Omstreeks 1945 werkten er ruim 35 mensen in de fabriek. Met het ineenstorten van de markt voor baksteen in de jaren zeventig kwam ook een einde aan De Overwaard; in 1982 werd de produktie gestaakt en in 1985 werd de fabriek afgebroken.

Hoepfabrieken

In de 7 hoepfabrieken waren in 1850 in totaal ongeveer 100 volwassenen en 30 kinderen werkzaam. Na 1900 nam het aantal fabrieken en vooral het aantal arbeidsplaatsen snel af. In 1930 bestonden nog 5 fabrieken met in totaal 28 werknemers. De hoepmakerijen waren vooral gevestigd aan de Voorstraat, Havenstraat, Weidstraat en Walkade, dus in het zuidelijke stadsdeel. Vanwege het seizoensgebonden karakter van de hoepmakerij, dreven de hoepmakersbazen en teenhandelaren gewoonlijk ook handel in fruit. Deze laatste handel kwam gaandeweg meer op de voorgrond te staan.

Na 1900 ontstonden in IJsselstein enkele mandenmakerijen als verwerkingsmogelijkheid van griendhout. De mandenmakerijen dankten hun bestaan aan de opkomst van de fruitteelt (appels, peren en vooral kersen). Omstreeks de jaren twintig bereikte de mandenmakerij haar hoogtepunt met 40 mandenmakers. Daarna ging het geleidelijk bergafwaarts.

Houtwaren- en meubelfabrieken

In de tweede helft van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw kwam in IJsselstein een aanzienlijke houtverwerkende industrie tot ontwikkeling. De basis voor de ontwikkeling kan gevonden worden in de hoepmakerijen of hoepfabrieken. Oorspronkelijk was de hoepmakerij louter huisnijverheid. In de negentiende eeuw waren ook verscheidene werkhuizen gesticht, waarin door arbeiders de hoepmakerij op dezelfde ambachtelijke wijze werd voortgezet. Deze hoepmakerijen konden zich door hun bedrijfsvorm gemakkelijk ontwikkelen tot industriële bedrijven. Deze ontwikkeling werd mogelijk gemaakt door de introductie van stoomkracht en de daaraan gekoppelde machinale houtbewerking aan

het einde van de negentiende eeuw. Met name door de families Van Rooyen en Schilte werd een aanzienlijke meubel- en houtwarenindustrie opgebouwd. De fabrieken van Van Rooyen en Schilte boden in de voor-oorlogse periode respectievelijk aan circa 300 en 100 man werk.

De houtwarenfabriek van B. Schilte & Zonen ontstond halverwege de negentiende eeuw uit een timmerzaak aan de Utrechtsestraat. Aan de Utrechtsestraat, langs de walmuur en langs het Eiteren aan de Hollandsche IJssel werden in de jaren zeventig diverse panden gekocht om de snelle groei van de fabriek op te kunnen vangen. Verdere uitbreidingen volgden in jaren negentig nabij het Kronenburgplantsoen en langs de Hollandsche IJssel, waar verschillende droogloodsen verrezen. Begin twintigste eeuw werd uitbreiding gezocht aan de overzijde van de IJssel, waar langs de IJsseldijk tot op heden de kern van het bedrijf is gelegen. Situering langs de IJssel vergemakkelijkte ook aan- en afvoer van grondstoffen en produkten.

A. Schilte richtte in 1896 een stoomhoutdraaierij en -zagerij op. In 1898 heette het bedrijf A. Schilte & Co.; later werd het bedrijf voortgezet als Gebr. Vann Rooyen. In 1900 werd gestart met de bouw van een fabriek aan de Walkade. Uitbreiding aldaar vond plaats in 1904 en 1909. De fabriek Gebr. Van Rooyen maakte een snelle groei door, zodat reeds in 1911 uitbreiding werd gezocht op een terrein langs de Hollandsche IJssel. In de periode tot 1927 kwam daar een groot complex fabrieksgebouwen te staan.

Afzetproblemen ten gevolge van buitenlandse concurrentie resulteerden uiteindelijk in 1968 in sluiting van de fabriek en afbraak in 1982.

Naast beide grote fabrieken waren in de vooroorlogse periode nog vier kleinere meubelfabrieken in de binnenstad en langs de IJssel gevestigd. De meubelindustrie was sterk bepalend voor de eenzijdige industriële ontwikkeling van IJsselstein. In 1930 was ruim 30% van de totale beroepsbevolking in de houtbewerking actief. Het overgrote deel van de fabrieksarbeiders was woonachtig in IJsselstein zelf.

Touwslagerij

Aan het einde van de negentiende eeuw lag buiten de stad, terzijde van de toepasselijk zo genoemde Touwlaan, in een lange strook tussen het Eiteren en de Achtersloot, de lijnbaan 'De Drie Vrienden'. Omstreeks 1840 waren drie touwslagerijen op de lijnbaan gevestigd. Op deze baan werd allerhande touw vervaardigd voor de zeescheepvaart. In 1865 bestond deze lijnbaan uit een werkplaats ('fabriek'), woonhuis, schuur, hennepmagazijn en enkele arbeiderswoningen. Ook aan de Paardenlaan heeft in de tweede helft van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw een lijnbaan gelegen. Omstreeks 1920 werd deze baan verplaatst naar de Groenedijk, alwaar hij nog enkele jaren heeft bestaan.

De opkomst van de stoomvaart bracht een sterke daling van de vraag naar scheepstouw met zich mee. Daardoor en door de mechanisatie van de touwfabricage werd de concurrentie te groot en het bedrijf gestopt. Met de sluiting van de baan aan de Groenedijk kwam in de jaren twintig een einde aan de touwslagerij in IJsselstein.

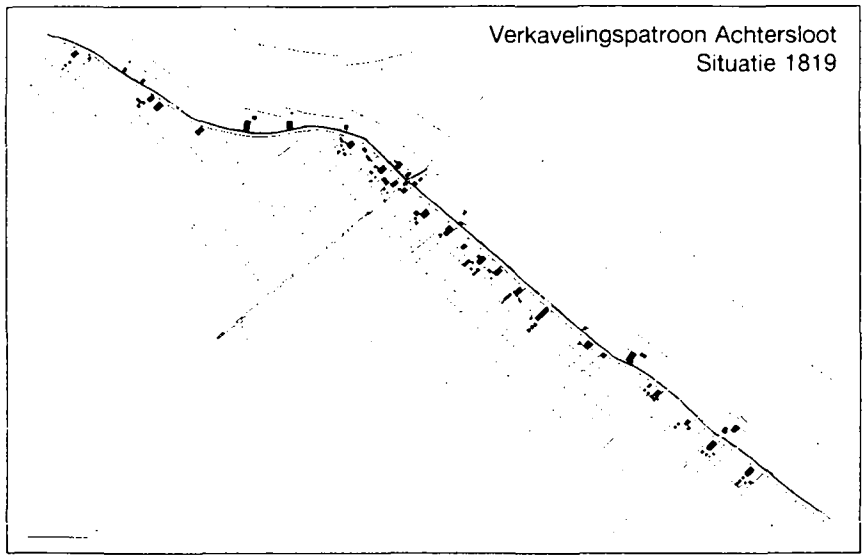

Afb. 11 Bebouwing aan de Achtersloot in 1819. Achter de boerderij liggen twee of meer hooibergen (gegevens RAU).

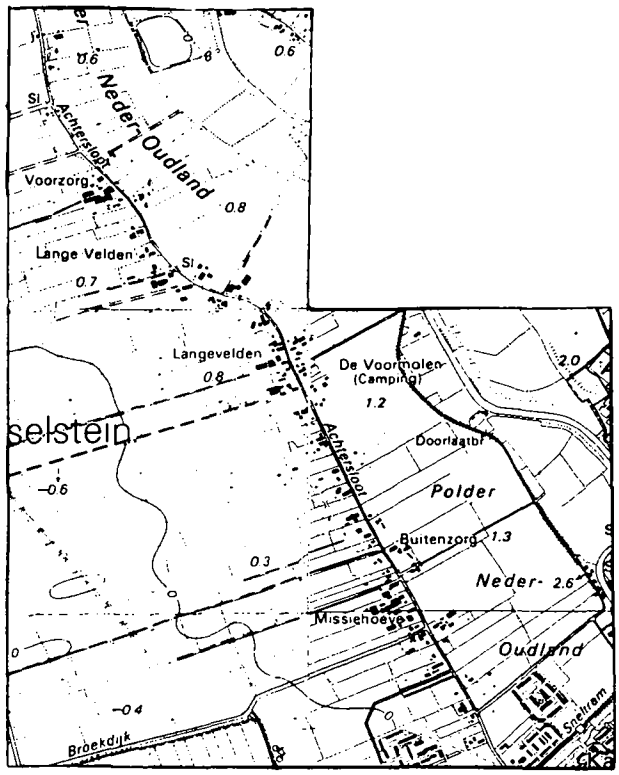

Afb. 12 Achtersloot, huidige situatie.

4.4.2 Verspreide bebouwing

In de eerste drie decennia van deze eeuw vond langs de uitvalswegen van de stad verdichting van de bebouwing plaats door nieuwbouw van rentenierswoningen en villa's. Te noemen zijn in het bijzonder de panden langs de Achtersloot en verder de Benschopperweg en Hogebiezen.

Verder van de stad vandaan veranderde er tot 1940 betrekkelijk weinig. Uitbreiding van het boerderijenbestand vond in deze eeuw vooral plaats in Over-Oudland. Ook in Achtersloot trad na 1900 enige verdichting van de bebouwing op.

5 RECENTE RUIMTELIJKE ONTWIKKELINGEN

Stadsvernieuwing
Na de oorlog kende IJsselstein een grote woningnood. Er was woonruimte tekort en veel bestaande woningen verkeerden in een slechte staat. In 1951 waren 120 woningen in de binnenstad in zo'n slechte conditie, dat sloop de enige oplossing was. Vooral aan de Koningstraat, Havenstraat, Voorstraat en IJsselstraat stonden veel verkrotte panden.

In delen van de stad is de verkrotting tot in de jaren zeventig doorgegaan. Dankzij nieuwe woningbouw buiten de stadskern kwam in de stad zelf minder behoefte aan woonruimte. De slechtste woonpanden in de binnenstad kwamen leeg te staan of werden nog gebruikt als bedrijfspand. In 1955 is een saneringsplan opgesteld voor de sterk verkrotte zuidhoek van de oude stad. Op grond van dit plan is de Koningstraat gesaneerd en een deel van de historische stadsmuur gerestaureerd. Daarbij is ter plaatse van de vroegere Koningstraat (thans Schuttersgracht) het historische stadsbeeld ingrijpend gewijzigd door afbraak van de bebouwing langs de Haven. Een oude opslagplaats is tot plantsoen herschapen.

In 1965 werden de fabrieksgebouwen aan de Walkade van de firma Van Rooyen gesloopt.

In het centrale deel van de binnenstad heeft het winkelbestand zich in de periode na de oorlog verder uitgebreid en vormt nu de primaire functie in de binnenstad. Ter versterking van de positie van de binnenstad als winkelcentrum zijn in het bestemmingsplan voor het gebied binnen de grachten (in 1975 door Ged. Staten goedgekeurd) diverse binnenterreinen bestemd tot parkeerruimte om de attractiviteit van de binnenstad te verhogen.

Mede dankzij de aanwijzing als 'beschermd stadsgezicht' in 1966, zijn in de laatste twintig jaren veel panden gerestaureerd of gerenoveerd. De historische stadskern heeft daardoor ondanks de sterke uitbreiding van de winkelvoorzieningen veel historische kwaliteiten behouden.

Nieuwe woonwijken
Direct na de oorlog werd de huisvestingsproblematiek aangepakt. In februari 1947 stelde de gemeenteraad een uitbreidingsplan vast voor de naaste omgeving van de stad. Nieuwpoort werd bestemd tot nieuwe woonwijk. Reeds in 1951 werd een plan voor 83 nieuwe woningen gerealiseerd. In totaal werden op Nieuwpoort in de periode tot 1958 ongeveer 400 woningen gebouwd. In dat jaar werd gestart met uitvoering van het plan 'Kasteel'. Hier werden in totaal circa 540 woningen, grotendeels particulier, gebouwd. In tegenstelling tot in Nieuwpoort kwamen in het plangebied Kasteel ook veel niet autochtone IJsselsteiners te wonen, onder andere personeel van de radio- en televisiezenders. Beide uitbreidingen waren door een brug met de binnenstad verbonden. De IJssel- en Benschopperpoort waren daardoor niet langer de enige toegangswegen naar de stad.

Volgende uitbreidingen, Oranje-kwartier en Europa-kwartier, werden als onderdeel van het 'plan Noord' aan de overzijde van de IJssel tot stand gebracht. In verband met deze nieuwbouw kwam in 1962 een nieuwe brugverbinding over de IJssel tot stand.

In het begin van de jaren zeventig kreeg IJsselstein een belangrijke taak bij de opvang van woningzoekenden. In deze periode werd de wijk IJsselveld gebouwd. Door deze uitbreiding was vrijwel het gehele gemeentelijk grondgebied ten noordoosten van de stad volgebouwd. Eind jaren zeventig werd verdere uitbreiding gezocht aan de noordwest- en westzijde van de stad (Groenvliet en Achterveld). In deze uitbreidingen kregen ook bovenwijkse voorzieningen (zoals sportterreinen) en bungalows een plaats.

In 1982 kreeg IJsselstein een hernieuwde opvangtaak voor regionale woningzoekenden. De uitvoering van deze taak, die de bouw van in totaal 1500 woningen inhoudt, is nog in volle gang.

Industrieterreinen

Na de oorlog kende IJsselstein nog steeds een tamelijk eenzijdig op de houtwaren- en meubelindustrie gerichte bedrijvigheid langs de Hollandsche IJssel. Om daar verandering in aan te brengen kocht de gemeente in 1955 terreinen langs de provinciale weg T19 om deze als industrieterrein beschikbaar te stellen. Spoedig verrezen er grote bedrijfspanden. Na 1970 werd verdere uitbreiding gevonden op terreinen langs de Lagedijk.

Langs de IJssel zijn de afgelopen jaren veel terreinen door sloop van fabriekspanden vrij gekomen. Te noemen zijn de steenfabriek De Overwaard en de meubelfabriek Van Rooyen. Deze terreinen hebben een nieuwe bestemming gekregen als woongebied.

Landelijk gebied

Grote delen van het landelijk gebied zijn in de na-oorlogse periode omgevormd in woonwijken en industriegebied. In het resterende landelijk gebied is het agrarische karakter gehandhaafd. In de laatste decennia is het accent nog sterker komen te liggen op de veehouderij. Fruitteelt is sterk in belang verminderd.

Een nieuw element in het buitengebied is de bebouwing van de NOZEMA (Nederlandse Omroep Zender Maatschappij NV) aan weerszijden van de Hogebiezendijk. Temidden van weiland ligt het zenderstation van de Wereldomroep uit 1953. In 1986 werd dit gebouw buiten gebruik gesteld en het bijbehorende antennepark afgebroken. Meer naar het oosten staat de radio- en TV-zendmast, de Prof. Mr. P.S. Gerbrandy-toren, die dateert uit 1958.

DEEL B INVENTARISATIE

1 STEDEBOUWKUNDIGE TYPOLOGIE

De historisch-ruimtelijke structuur van IJsselstein wordt gedomineerd door de omgrachte stadskern, met een rechthoekig stratenplan, overwegend aaneengesloten straatwanden, historische waardevolle en ten dele sterk beeldbepalende panden en de Markt als bescheiden centrale open ruimte.

Stedebouwkundige ontwikkelingen in de periode 1850-1940 hangen sterk samen met de ontwikkeling tot industriestad die IJsselstein in deze periode doormaakte. De oostelijke en een deel van de westelijke IJsseloever waren aantrekkelijke vestigingsplaatsen voor een steenfabriek en twee grote houtverwerkende bedrijven. Langs de Poortdijk en de Noord IJsseldijk kwamen enkele complexen arbeiderswoningen tot stand (Imminkplein, Julianawijk en Utrechtseweghuisjes). Na 1970 is het gebied langs de oostelijke IJsseloever door sloop sterk van karakter veranderd.

Langs enkele uitvalswegen heeft zich in de decennia rond de eeuwwisseling enige verdichting van de bebouwing voorgedaan. Het meest uitgesproken voorbeeld is het bebouwingslint langs de Benschopperweg. In de stadskern heeft zich ten noordwesten van de Benschopperstraat in de periode 1850-1940 het proces van verdichting en schaalvergroting versterkt voortgezet door de bouw van de R.K. kerk, enkele scholen en bedrijfspanden. Dit heeft echter nergens geleid tot wezenlijke aantasting van de historisch-ruimtelijke structuur.

Sinds 1945 is door diverse uitbreidingen een brede, nieuwe bebouwingsschil ontstaan, die een ruimtelijke scheiding heeft veroorzaakt tussen de historische stadskern en het agrarische buitengebied, dat nog overwegend een open karakter heeft.

1.1 GEBIEDEN BINNEN DE BEBOUWDE KOM

1.1.1 Stadskernen vóór 1850

IJsselstein

Het nog geheel omgrachte IJsselstein kent een rechthoekig stratenplan dat is gebaseerd op de oorspronkelijke agrarische verkaveling. Binnen het het stratenplan vormen de Benschopperstraat/Utrechtsestraat en de evenwijdige Voorstraat/IJsselstraat met achtergelegen Haven belangrijke bebouwingsassen. Het bebouwingsbeeld wordt bepaald door aaneengesloten straatwanden langs de hoofdassen, met vooral langs de Benschopperstraat veel historische en monumentale panden. Karakteristiek is de veel bescheidener op de Haven gerichte bebouwing langs de Voorstraat/IJsselstraat. Sterk bepalend voor het historische karakter van het stadsbeeld zijn voorts enkele beeldbepalende, monumentale panden, met name de N.H. kerk aan het Kronenburgplantsoen, het stadhuis aan de markt en de gerestaureerde molen op de stadswal. De veel jongere R.K. kerk vormt een grootschalige invulling binnende ruimtelijke hoofdstructuur. De markt vormt de belangrijkste pleinachtige open ruimte met een duidelijke centrumfunctie. Karakteristieke groene ruimtes zijn gelegen op de

geslechte stadswallen en langs de stadsmuur. Als historisch belangrijk structuurelement kan tenslotte het nog ten dele omgrachte kasteelterrein worden genoemd, dat direct aan het stedelijk gebied grenst. Van het kasteel resteert nog een vierkante traptoren.

1.1.2 Sociale woningbouwgebieden 1850-1940

Imminkplein
Een klein gebied met sociale woningbouw, gelegen ten noordoosten van de historische stadskern, is het Imminkplein en het aansluitende deel van de Poortdijk. De ruimtelijke structuur van dit gebied wordt gekenmerkt door de planmatige, spiegelsymmetrische aanleg: een rechthoekig binnenplein met plantsoen dat aan één korte zijde door een weg vanaf de Poortdijk is ontsloten en door bebouwing die bestaat uit gelijksoortige woonblokken rondom het plein, aan de toegangsweg en langs het aansluitende deel van de Poortdijk.

1.1.3 Bebouwingslinten 1850-1940

Langs enkele uitvalswegen kunnen kleine bebouwingslinten c.q. lineaire verdichtingen worden onderscheiden uit de periode 1850-1940. Nog het meest markante is de eenvoudige, planmatige aanleg aan de zuidzijde van de Benschopperweg. De aanleg omvat vijf dubbele woonhuizen op ruime erven.

De Achtersloot heeft nabij de stad een meer gevarieerd bebouwingsbeeld door verdichting van de boerderijstrook met woonhuizen uit deze eeuw. Het betreft vrijstaande middenstandswoningen of herenhuizen, met rondom een tuin.

1.1.4 Industriegebieden 1850-1940

In de periode 1850-1940 is verspreid door de binnenstad van IJsselstein, maar vooral in een langgerekte strook langs de Hollandsche IJssel een aantal kleine tot grote fabrieksterreinen tot stand gekomen. Ten gevolge van sloop van veel fabriekspanden is van een aaneengesloten, historische industriezone thans geen sprake meer. Vanuit historisch-stedebouwkundig oogpunt kan slechts nog het Schilte-complex langs de Hollandsche IJssel genoemd worden. Karakteristiek is de situering van het complex aan de Hollandsche IJssel, die diende als transportroute. Het complex is van belang als markant onderdeel van de historisch gegroeide ruimtelijke structuur en als voorbeeld van een specifieke ontwikkelingsfase. De bebouwing is grotendeels waardevol.

1.2 GEBIEDEN BUITEN DE BEBOUWDE KOM

1.2.1 Boerderijstroken vóór 1850

Achtersloot
De ruimtelijke structuur van het landelijk gebied wordt nog voor een belangrijk deel bepaald door de structuur en de begrenzingen van de middeleeuwse ontginningen. De tweezijdige boerderijstrook langs de Achtersloot -de ontginningsbasis van de Broekpolder- is ontstaan als onderdeel van de ontginning van Neder-Oudland en van de systematisch uitgevoerde ontginning van de polder Broek.

In Achtersloot kan worden gesproken van een tweezijdige boerderijstrook, zij het dat de strook aan de oostzijde onregelmatiger is en enkele onderbrekingen kent. De bebouwing wordt in hoofdzaak gevormd door historische, monumentale boerderijen, die met het woongedeelte naar de weg zijn gekeerd en die de gerichtheid van de percelering volgen. De beeldkwaliteit wordt bepaald door de lineaire bebouwingstructuur van vele historische boerderijen met nog veel vrij gave erven (leilindes, siertuinen, boomgaarden) en door de afwisseling van bebouwde en onbebouwde percelen waardoor een sterke, contrasterende visuele relatie ontstaat met het open agrarische gebied achter de erven.

Incidentele verdichting na 1900 heeft zich vooral nabij de stad IJsselstein voorgedaan binnen de bestaande bebouwingsstructuur. Recente uitbreidingen hebben de karakteristiek van een deel van de boerderijstrook sterk aangetast; boerderijen worden daar omgeven door nieuwbouw.

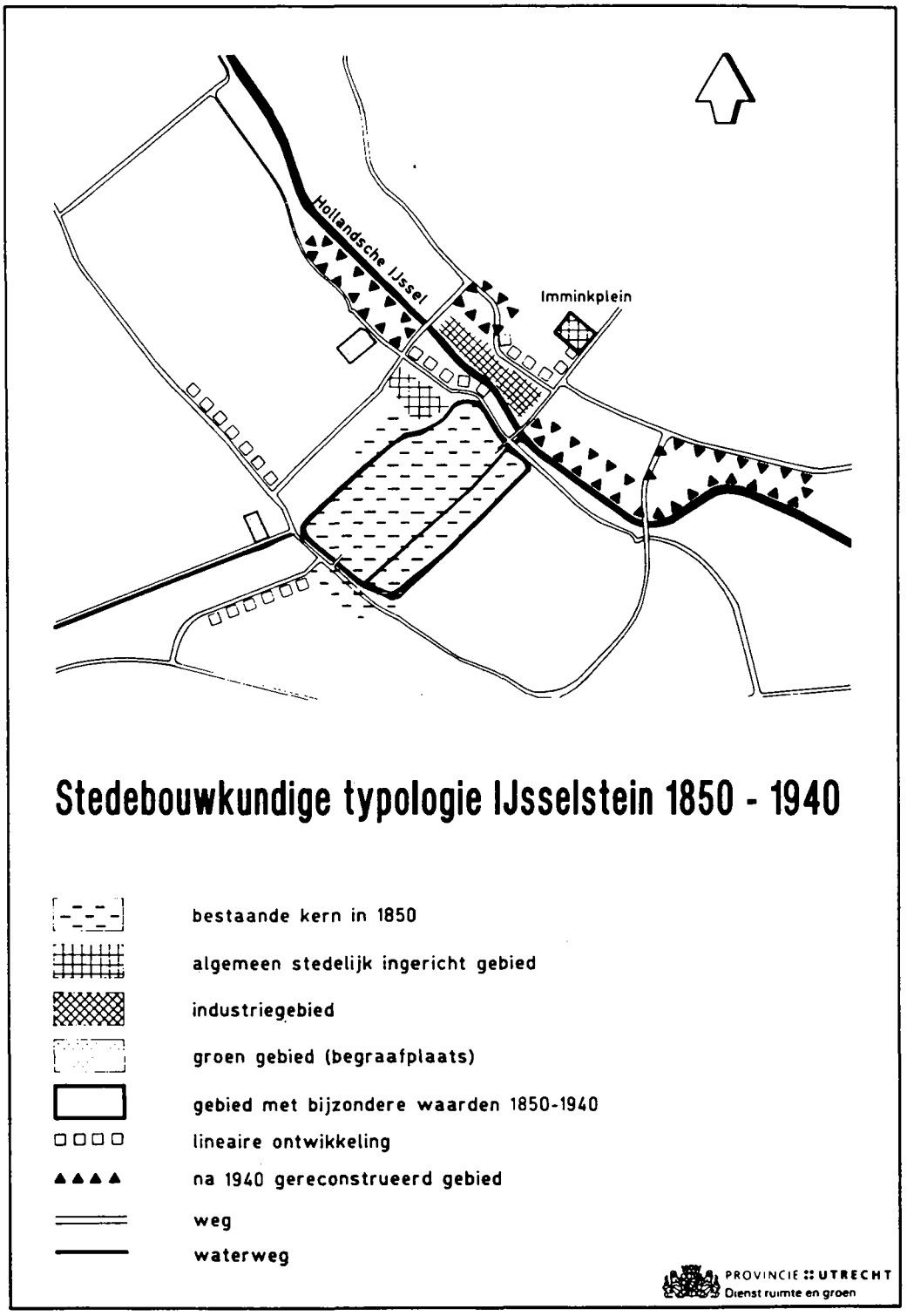

Afb. 13 Stedebouwkundige typologie 1850 - 1940 van de stad IJsselstein.

2 GEBIEDEN MET BIJZONDERE WAARDEN

2.1 INLEIDING

Per gemeente zijn 'gebieden met bijzondere waarden' onderscheiden. De aard van de waardering hangt ten nauwste samen met het karakter van het MIP: de waarde wordt ontleend aan de kwaliteit van de historische bebouwingsstructuren in combinatie met de kwaliteit van de bebouwing. Cultuurhistorische waarden die geen of weinig relatie met de gebouwde omgeving hebben, komen in de waardering niet of nauwelijks aan bod.

In het kader van het MIP is het niet mogelijk gedetailleerd onderzoek te doen naar de kwaliteiten van de gebieden met bijzondere waarden. De onderstaande beschrijving van de waarden beoogt niet uitputtend te zijn, maar is op hoofdzaken gericht.

Inventarisatieformulier gebieden met bijzondere waarden
Ten behoeve van een systematische aanpak is per gebied met bijzondere waarden een formulier ingevuld met de feitelijke gegevens, het gebiedstype, een omschrijving van de waarde en tevens een tabel met waarderingscriteria.

Bij het formulier is zonodig een kaartje gevoegd met de omgrenzing van het gebied.

Waarderingscriteria
De in de stedebouwkundige typologie onderscheiden gebiedstypen worden op hun bijzondere (cultuurhistorische) waarden getoetst, met behulp van een aantal criteria. Ten behoeve van een zo goed mogelijke vergelijkbaarheid van de waarde van object en gebied zijn deze criteria analoog aan de voor de objecten gehanteerde criteria.

De door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg opgestelde criteria zijn primair ontwikkeld om de waarde van gebieden uit de periode 1850-1940 vast te stellen, gemeten naar hun landelijke betekenis. Binnen het MIP-Utrecht is gekozen voor een bredere opzet waarbij ook de gebieden uit de periode vóór 1850 worden betrokken en waarbij eveneens de waarde van gebieden op provinciaal en gemeentelijk niveau wordt bepaald. De criteria van de RdMz zijn daartoe aangepast: de volgorde is gewijzigd en enkele formuleringen zijn aangepast.
De volgende (sub)criteria worden onderscheiden:

1. **omgeving**: de stedebouwkundige betekenis in ruimere omgeving;
   1.1 onderdeel groter geheel: de betekenis van het gebied als onderdeel van een groter geheel, bijv. een buitenplaats in een landgoederenlandschap;
   1.2 ruimtelijke relatie: de betekenis van het gebied vanwege de ruimtelijke relaties met de omgeving, bijv. een boerderijstrook in een veenontginning;
   1.3 markering/dominante situering: de betekenis van het gebied vanwege de markering van het stadsbeeld (bijv. villapark), als ruimtelijke of functionele dominant in een groter geheel (bijv. een parkaanleg) of als representant van een groter geheel, bijv. een fort binnen een linie;

2. **stedebouw**: de intrinsieke stedebouwkundige kwaliteit;
   2.1 **structuur**: de kwaliteit van het gebied vanwege het ruimtelijk concept en de structuur gelet op de bijzondere samenhang van functies, schaal, wegen, wateren, groenvoorziening, bebouwing en open ruimten;
   2.2 **erfindeling**: de kwaliteit van het gebied vanwege de percelering en de wijze waarop de erven zijn ingedeeld, bijv. de erven van een boerderijstrook;
   2.3 **bebouwing**: de betekenis van het gebied vanwege de architectonische of architectuurhistorische kwaliteiten van de bebouwing, bijv. die van een woningbouwcomplex;
3. **historie**: de bijzondere cultuurhistorische betekenis;
   3.1 **specifieke uitdrukking**: de betekenis van het gebied vanwege de structuur, bestemming of verschijningsvorm, verbonden met, en duidelijke uitdrukking gevend aan een specifieke politieke, culturele, geestelijke, sociale, economische of algemene historische ontwikkeling;
   3.2 **stedebouwkundig**: de betekenis van het gebied voor de geschiedenis van de ruimtelijke ordening en voor de ontwikkeling van het stedebouwkundig denken;
   3.3 **innovatieve waarde**: de betekenis van het gebied vanwege de innovatieve waarde of pioniersfunctie gelet op type, motief en datering;
4. **gaafheid**: de mate waarin het gebied zijn oorspronkelijke gedaante bewaard heeft (herkenbaarheid);
   4.1 **omgeving**: belang van het gebied in relatie tot de structurele en/of visuele gaafheid van de stedelijke of landelijke omgeving (vergelijk criterium 1);
   4.2 **structuur**: belang van het gebied vanwege de herkenbaarheid of gaafheid van de (oorspronkelijke) historisch-ruimtelijke structuur en functionele opzet als geheel;
   4.3 **erfindeling**: belang van het gebied vanwege de vorm, grootte en/of karakteristieke inrichting van de erven;
   4.4 **bebouwing**: belang van het gebied vanwege de architectonische gaafheid van de (oorspronkelijke) bebouwing.

Toelichting
Toepassing van deze criteria vindt plaats door middel van een driepunts-schaal op het inventarisatie-formulier teneinde vast te stellen of de betekenis van het gebied met bijzondere waarden van nationaal, provinciaal of gemeentelijk belang is. Per criterium is de waarde worden: 1 = zeer hoog, 2 = hoog, 3 = redelijk. Indien een criterium niet (meer) van toepassing is, wordt in deze tabel geen score aangegeven.

Aan de hand van de score op de verschillende criteria wordt tenslotte een totaalwaarde bepaald (zie veld 'kwalificatie').

2.2 INVENTARISATIE GEBIEDEN MET BIJZONDERE WAARDEN

In de gemeente IJsselstein zijn in totaal drie gebieden met bijzondere waarden onderscheiden. Twee van deze gebieden hebben een in hoofdzaak middeleeuwse structuur en kunnen derhalve gerekend worden tot de gebieden met bijzondere waarden vóór 1850:
1. de stadskern IJsselstein als beschermd stadsgezicht;
2. de boerderijstrook Achtersloot.

In de periode 1850-1940 hebben zich buiten de begrenzing van de middeleeuwse stadsgracht nieuwe bebouwingstructuren ontwikkeld, vooral langs de Hollandsche IJssel. Veel van deze ontwikkelingen zijn door recente sloop en woningbouw echter verdwenen, te denken valt aan de industriële bedrijvigheid. Dientengevolge kan slechts het Imminkplein, een sociale woningbouw-complex, als gebied met bijzondere waarden uit de periode 1850-1940 worden aangeduid.

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

nummer	: IJSS GBW 1
inventarisatiegebied	: Rivierkleigebied
gemeente	: IJsselstein
naam	: IJsselstein
gebiedstype	: stadskern vóór 1850
inv. datum	: januari 1991
inventarisator	: AV
aantal MIP-objecten	: circa 160
kwalificatie	: nationaal
beschermd gezicht	: ja
literatuur/bronnen	: Giesen-Geurts, Mimpen & Vernooij, 1989

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel			
1.2 ruimtelijke relatie			x
1.3 markering/dominante situering		x	
2. stedebouw			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling		x	
2.3 bebouwing	x		
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking			x
3.2 stedebouwkundig	x		
3.3 innovatieve waarde			
4. gaafheid			
4.1 omgeving			x
4.2 structuur		x	
4.3 erfindeling			x
4.4. bebouwing		x	

Omschrijving waarden
Het nog geheel omgrachte IJsselstein kent een rechthoekig stratenplan dat is gebaseerd op de oorspronkelijke agrarische verkaveling. Binnen het het stratenplan vormen de Benschopperstraat/Utrechtsestraat en de evenwijdige Voorstraat/IJsselstraat met achtergelegen Haven belangrijke bebouwingsassen. De begrenzing van de historische stad wordt gevormd door de nog geheel intacte omgrachting. Bijzondere onderdelen van de plattegrond vormen daarnaast de eveneens nog niet gedempte Haven -deel van de oorspronkelijke omgrachting- en het aan de buitenzijde van de stadsgracht gelegen, nog ten dele omgrachte kasteelterrein. Het stadsbeeld als geheel wordt gedomineerd door bebouwing als of ruimte-begrenzende (massa-)elementen; bijzondere ruimte-vormende elementen zijn de centrale pleinruimte nabij het stadhuis en de 'groene' ruimten op en onderlangs de voormalige stadswallen, die als plantsoen zijn ingericht.

Het bebouwingsbeeld wordt bepaald door aaneengesloten straatwanden langs de hoofd- en zijassen, met vooral langs de Benschopperstraat veel historische en monumentale panden. Karakteristiek is de veel bescheidener op de Haven gerichte bebouwing langs de Voorstraat/IJsselstraat. Sterk bepalend voor het historische karakter van het stadsbeeld zijn voorts enkele beeldbepalende, monumentale panden zoals de architectuurhistorisch belangrijke N.H. kerk aan het Kronenburgplantsoen, het stadhuis en de Waag aan de markt, de kasteeltoren en de gerestaureerde molen op de stadswal. De veel jongere R.K. kerk vormt een grootschalige invulling binnen de historische hoofdstructuur. Voor vrijwel de gehele stad geldt dat de bebouwingsstructuur gaaf is wat betreft schaal en maatvoering, waarbij opgemerkt kan worden dat de bebouwing ten noordwesten van de Benschopperstraat over het geheel wat grootschaliger en de bebouwing nabij de Haven wat kleinschaliger van karakter is.

Recente ingrepen in het gebied bij de Schuttergracht hebben de historische kwaliteit van dit gebied sterk aangetast.

De stad IJsselstein is in 1966 door de minister aangewezen als beschermd stadsgezicht (art. 20 Monumentenwet 1961).

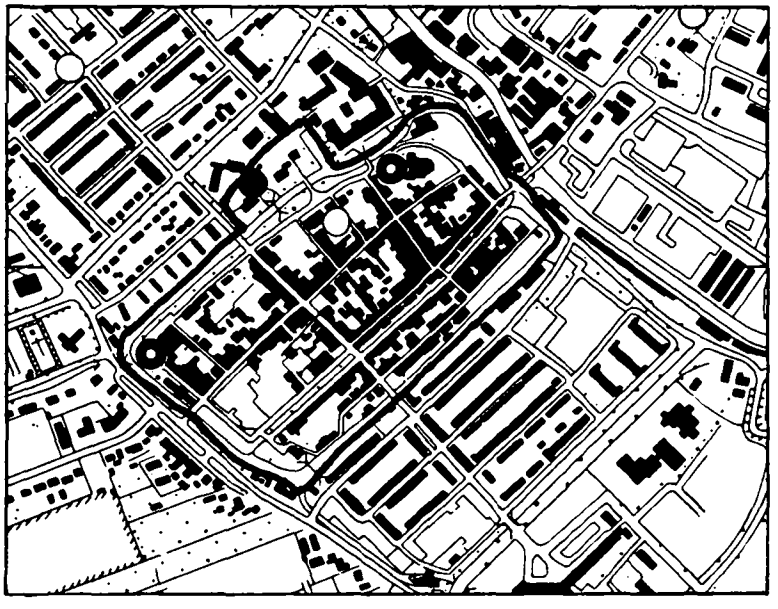

Afb. 14 Omgrenzing gebied met bijzondere waarden IJSS GBW 1.

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

nummer	: IJSS GBW 2
inventarisatiegebied	: Rivierkleigebied
gemeente	: IJsselstein
naam	: Imminkplein
gebiedstype	: sociale woningbouwgebieden 1850-1940
inv. datum	: januari 1991
inventarisator	: AV
aantal MIP-objecten	: 1 (32 woningen)
kwalificatie	: nationaal
beschermd gezicht	: nee
literatuur/bronnen	: Giesen-Geurts, Mimpen & Vernooij, 1989

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel			
1.2 ruimtelijke relatie			
1.3 markering/dominante situering			
2. stedebouw			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling		x	
2.3 bebouwing		x	
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking	x		
3.2 stedebouwkundig		x	
3.3 innovatieve waarde			
4. gaafheid			
4.1 omgeving			x
4.2 structuur	x		
4.3 erfindeling			x
4.4 bebouwing	x		

Omschrijving waarden
Een klein gebied met sociale woningbouw (1911), gelegen ten noordoosten van de historische stadskern, is het Imminkplein en het aansluitende deel van de Poortdijk. De ruimtelijke structuur van dit gebied wordt gekenmerkt door de planmatige, spiegelsymmetrische aanleg: een rechthoekig binnenplein met plantsoen dat aan één korte zijde door een weg vanaf de Poortdijk is ontsloten en bebouwing die bestaat uit gelijksoortige, woonblokken (één bouwlaag met kap) rondom het plein, aan de toegangsweg en langs het aansluitende deel van de Poortdijk.

De waarde is gelegen in de sociaal-historische betekenis van het gehele complex als sociaal woningbouwgebied rond 1900, in de zorgvuldige stedebouwkundige vormgeving, in de architectonische kwaliteit (bouwtype en detaillering) van de panden en in de gaafheid van de totale aanleg.

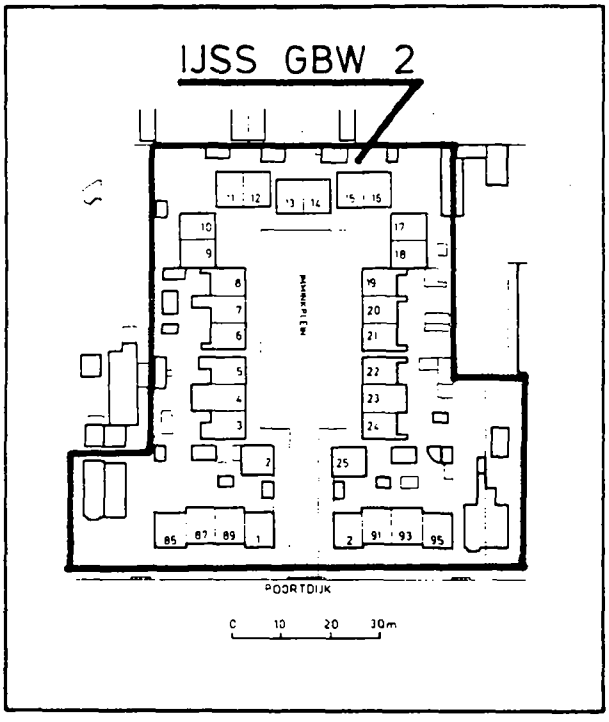

Afb. 15 Omgrenzing gebied met bijzondere waarden IJSS GBW 2.

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

nummer	: IJSS GBW 3
inventarisatiegebied	: Rivierkleigebied
gemeente	: IJsselstein
naam	: Achtersloot
gebiedstype	: boerderijstrook vóór 1850
inv. datum	: januari 1991
inventarisator	: AV
aantal MIP-objecten	: circa 30
kwalificatie	: provinciaal
beschermd gezicht	: nee
literatuur/bronnen	: Giesen-Geurts, Mimpen & Vernooij, 1989

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel		x	
1.2 ruimtelijke relatie	x		
1.3 markering/dominante situering			
2. stedebouw			
2.1 structuur		x	
2.2 erfindeling	x		
2.3 bebouwing		x	
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking		x	
3.2 stedebouwkundig			
3.3 innovatieve waarde			
4. gaafheid			
4.1 omgeving			x
4.2 structuur			x
4.3 erfindeling		x	
4.4 bebouwing		x	

Omschrijving waarden

Het gebied met bijzondere waarden bestaat uit de boerderijstrook langs de Achtersloot, alsmede een deel van het achterliggende agrarische gebied. De kwaliteit van het gebied is gelegen in de nog grotendeels herkenbare karakteristiek van de historische boerderijstrook.

Kenmerkend voor de ruimtelijke structuur is de ligging van de boerenerven in een dubbele strook langs de Achtersloot, waardoor een ruimtelijk contrast ontstaat tussen de relatief besloten bebouwingsstrook en het open, onbebouwde agrarische gebied. Hoofdelementen in de ruimtelijk structuur zijn: de Achtersloot als structuurlijn en ontginningsbasis; de strookvormige percelering met sloten als perceelsgrenzen en met boerderijen op regelmatige (westzijde) of onregelmatige (oostzijde) afstand van elkaar op de kop van de kavels; de gelijke gerichtheid van boerderijen en percelering en tenslotte

de karakteristieke erfbeplanting. Veel boerenerven zijn betrekkelijk gaaf; erfbeplanting bestaat uit leibomen, siertuinen en/of een boomgaard.

De waarde van het gebied wordt gevormd zowel door de bovenbeschreven herkenbare historisch-ruimtelijke structuur en historische boerderijbebouwing, als door zijn visueel-landschappelijke kwaliteit.

De waarde van het open agrarische gebied, vanwege de visuele en functionele relatie met de boerderijstrook, is op de kaart door middel van pijlen tot uitdrukking gebracht. De Achtersloot zelf -een smalle wetering met weg- is bij de recente ruilverkaveling grotendeels gedempt waardoor de kwaliteit van het straatprofiel is verminderd.

Een deel van de agrarische bebouwing langs de Achtersloot en het achtergelegen agrarische gebied is opgenomen in de uitbreidingen van de woonbebouwing van IJsselstein. Dit deel van de bebouwing is derhalve buiten de omgrenzing van het waardevolle gebied gelaten.

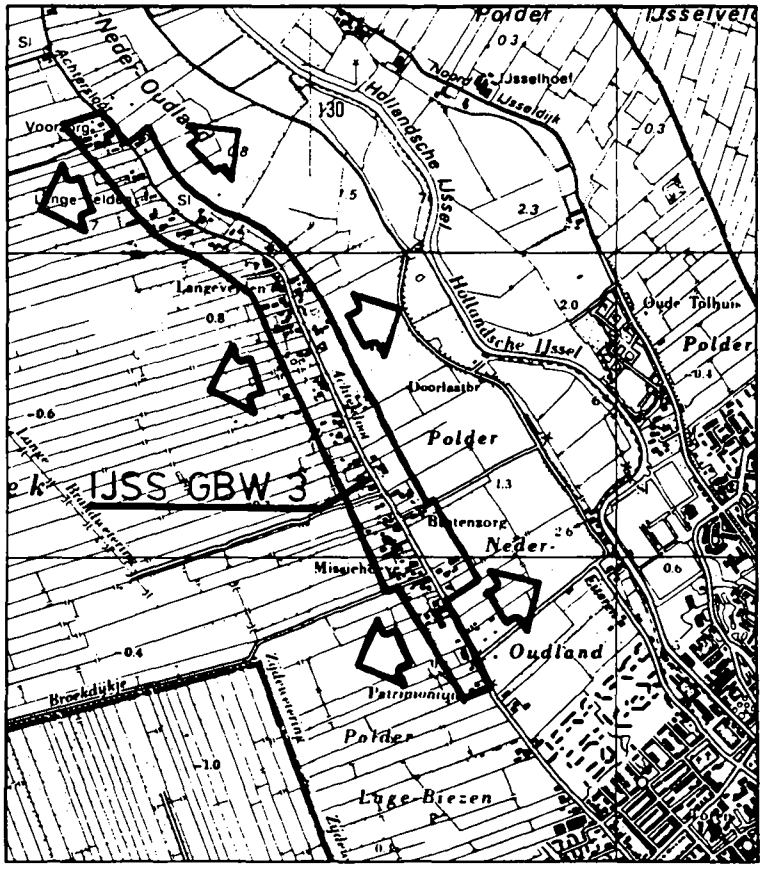

Afb. 16 Omgrenzing gebied met bijzondere waarden IJSS GBW 3.

3 BOUWKUNDIGE TYPOLOGIE

3.1 VERDEDIGINGSWERKEN

De restanten van de IJsselsteinse vestingwerken bevinden zich aan de zuidoostzijde van de binnenstad (IJSS 50A). Ze hebben een lengte van circa 100 meter en bestaan uit een walkade met een gemiddelde breedte van 4,5 meter, een vestingmuur van circa drie meter hoogte, een glacis met een gemiddelde breedte van circa 17 meter en een gracht van circa tien meter breed. Deze gracht omringt de oude stad en staat ter hoogte van de IJsselpoort in verbinding met de Hollandsche IJssel.

Omstreeks 1390 werd de stad door Arnold van Egmond, heer van IJsselstein, van stenen muren, poorten en torens voorzien. Ter hoogte van het kasteel, aan de noordwestzijde van de stad, boog de stadsmuur af en werd als het ware voortgezet in de buitenmuur van het kasteel. Het kasteel zelf was ook omgracht.

Gelegen tussen Holland en Utrecht, werd IJsselstein verscheidene malen verwoest. In 1417/18 werd de stad, ten tijde van de Hoekse en Kabeljauwse twisten, belegerd en ingenomen. Het kasteel, de vestingwerken en de huizen werden verwoest. Na weer te zijn opgebouwd werd de stad in 1466 door de Geldersen verwoest. Men kreeg toestemming van Karel de Stoute om de stad weer op te bouwen. Het grondoppervlak van de stad werd daarbij echter verkleind: de in 1390 tot stand gekomen stadsuitbreiding Nieuwpoort werd buiten de nieuwe ommuring gelaten. Een deel van de voormalige stadsgracht, nu gereduceerd tot een sloot, loopt nog langs de Hogebiezen en Paardenlaan.

Ondanks het feit dat de dreiging van belegering en verwoesting in 1511 was afgenomen, door de vrede tussen Holland en het Sticht, bleef de stad ommuurd. Pas in 1851 werden de muren en de toegangspoorten grotendeels geslecht. Een waltoren, genaamd de Papentoren, gelegen achter de Nicolaaskerk, was al in de zeventiende eeuw afgebroken. De Doelentoren, gelegen aan de Walkade, aan het einde van de Weidstraat, werd pas aan het begin van de twintigste eeuw gesloopt.

De huidige stadspoorten, IJsselpoort (IJSS 50C) en Benschopperpoort (IJSS 50B) zijn pas omstreeks 1850 opgebouwd uit restanten van de oorspronkelijke poorten.

De omstreeks 1500 onder heer Floris van Egmond gebouwde laat-gotische traptoren is het restant van het in 1888 gesloopte kasteel (Kronenburgplantsoen 9, IJSS 133). Het aan de overzijde van de stadsgracht gelegen kasteel bestond uit een binnenplein waarlangs aan de oostzijde de vertrekken lagen en aan de westzijde een stal en koetshuis. Het geheel werd van de stadsgracht gescheiden door een muur. De traptoren lag in de zuid-hoek van het kasteel met de voorzijde aan een binnenplaats en naast de woonvertrekken. De achterzijde keek uit over de velden.

3.2 BRUGGEN, SLUIZEN EN ANDERE WEG- EN WATERBOUWKUNDIGE WERKEN EN HUN HULPMIDDELEN

De bruggen in de binnenstad beperken zich tot het type van de bakstenen rondboogbrug: hierbij wordt het wegdek gedragen door één of meerdere stenen rondbogen. Meerdere bogen zien we bij de Doelenbrug (IJSS 73). Deze is in 1956 aangelegd en draagt een bredere weg dan vroeger gebruikelijk was. Toen kon men volstaan met één boog, zoals bij de Wittepaardsbrug (IJSS 90), Visbrug (IJSS 91) en Molenbrug (IJSS 92), de achttiende-eeuwse bruggen over de Haven. Aan de rand van de oude stad ligt over de Hollandsche IJssel een ophaalbrug (IJSS 74B). Deze brug is in 1927 geplaatst. Ernaast staat de oorspronkelijke brugwachterswoning Eiteren 2 (IJSS 74A).

Van belang in het buitengebied is de uit 1638 daterende Looije Brug (IJSS 136C), een bakstenen rondboogbrug over de Enge IJssel.

Van de oorspronkelijke poldermolens en gemalen is in IJsselstein vrijwel niets bewaard gebeleven. Buiten de omgrachting bevonden zich poldermolens die zorgden voor de juiste waterstand. De Hoekse Molen in de polder Broek was een achtkante bovenkruier, gebouwd in 1801 op de fundamenten van de zestiende-eeuwse wipwatermolen. Eveneens wipwatermolens waren de zestiende-eeuwse Voor- en Achtermolen, respectievelijk gelegen aan de Hollandsche IJssel in de polder Neder Oudland en aan de Molenvliet in de polder Broek. Van deze molens resteren slechts de fundamenten.

Een vierde belangrijke poldermolen was de Hogebiezenmolen. Deze lag vlak bij de stad, aan de rand van de latere wijk Nieuwpoort. In 1884 werd van windbemaling overgegaan op stoombemaling. De molen werd gesloopt en er werd een nieuw machinehuis gebouwd. Ook werd er een woonhuis bij het gemaal geplaatst. Dit woonhuis is nu nog in gebruik als schuur bij het in 1923 geïnstalleerde elektrische gemaal en het uit 1924 daterende woonhuis Hogebiezen 19 (IJSS 97).

Behorend bij de waterstaatkundige werken is de loods op de kruising van Lekdijk en Lagedijk (IJSS 140). In deze negentiende eeuwse bakstenen loods worden materialen voor het onderhoud van de Lekdijk bewaard.

3.3 VOORWERPEN OP VELDEN, PLEINEN EN STRATEN

In het zuiden van de gemeente IJsselstein, aan de Lek bij het 'Klaphek' staan in een weiland twee hardstenen palen (IJSS 141), waarvan er één dateert uit de negentiende eeuw en het grensgebied markeerde tussen de hoogheemraadschappen Lekdijk Bovendams en Benedendams; de ander markeert de plaats van de IJsseldam. Deze IJsseldam werd in 1285 aangelegd. Bovenaan de dijk bevond zich tot voor kort een hardstenen paal met de aanduiding '1'. Het cijfer duidt op het eerste wachthuis van de Lekdijk-Benedendams. Dergelijke (houten) wachthuizen en de bijbehorende palen waren langs de gehele Lekdijk te vinden. De paal met nummer 1 is in verband met de verzwaring van de Lekdijk verdwenen.

3.4 GEBOUWEN VOOR HET LANDS-, GEWESTELIJK EN PLAATSELIJK BESTUUR, VOOR DE RECHTSPRAAK, OVERHEIDS- EN SEMI-OVERHEIDSDIENSTEN

IJsselstein bezit nog haar oude raadhuis, een statig hollands-maniëristisch gebouw dat in de periode tussen 1557 en 1568 is gebouwd (Utrechtsestraatweg 79, IJSS 186). Het staat in het centrum van de stad. Het gebouw heeft een rechthoekige plattegrond en een hoog zadeldak tussen trapgevels met in het midden een dakruiter. De indeling van het raadhuis kwam overeen met wat gebruikelijk was bij dit type: de begane grond werd gebruikt voor het archief, de verdieping bevatte de raadszaal en de kamers voor de burgemeester en de secretaris, de zolder bevatte eveneens archiefruimte. Sinds de restauratie van 1978 heeft het een representatieve functie voor de gemeente IJsselstein.

De oude waag van IJsselstein, gebouwd in 1779, is gelegen aan de Benschopperstraat (Benschopperstraat 39-41, IJSS 69), in het centrum van de stad. Ook de voorganger van deze waag, gebouwd in 1599, stond op deze plek. In de waag moest alle koopwaar gewogen en gemeten worden vóórdat men ermee mocht handelen. Het was gebruikelijk om de waag van ruime ingangen te voorzien zodat men met iedere mogelijke vracht naar binnen kon. In de jaren twintig van deze eeuw werd de waag verbouwd tot politiebureau, nu is zijn onder andere in gebruik als VVV-kantoor.

Het postkantoor aan de Utrechtsestraat (Utrechtsestraat 16-18, IJSS 173) is gebouwd in 1902 ter vervanging van het in 1900/01 afgebroken kantoor. Het postkantoor met directeurswoning is voor een plaats als IJsselstein van een opvallende grootte. De bouw is een uitvloeisel van de Postwet van 1870, waarin voorgeschreven werd dat iedere plaats de diensten van de Post en Telegrafie aan haar bewoners moest aanbieden. IJsselstein vervulde in die tijd nog een sterke regionale verzorgingsfunctie. Het gebouw is een ontwerp van (het bureau van) rijksbouwmeester C. H. Peters. Het pand toont een combinatie van zogenaamde 'postkantorengotiek'-elementen met de chaletstijl, zoals rijke details van witte banden, hoge vensters met getoogde drieruits bovenlichten, sierankers en een overstekende kap met bewerkte houten schoren.

Bij de brug over de stadsgracht aan de zijde van het Eiteren staat een poorters en tolhuisje, voorzien van een trapgevel (IJsselstraat 2, IJSS 221). Het huisje is gebouwd in 1623. Lange tijd is het gebouwtje in gebruik geweest als opslagplaats voor brandspuiten en dergelijke, vandaar dat het in de volksmond 'het brandspuithuisje' wordt genoemd.

3.5 KERKELIJKE GEBOUWEN EN BIJZONDERE ONDERDELEN DAARVAN, ALSMEDE WONINGEN VOOR KERKELIJKE FUNCTIONARISSEN

Binnen de oude stadsgrens van bevinden zich twee kerken en gedeelten van een voormalig klooster. De oudste kerk, de Nicolaaskerk, is gelegen aan het Kronenburgplantsoen, in de noordelijke hoek van de oude binnenstad (Kronenburgplantsoen 2, IJSS 130). De kerk dateert in hoofdzaak uit de vijftiende eeuw,

omdat de voorganger uit 1310 door brand werd verwoest. De kerk is gebouwd als pseudo-basiliek, waarbij de zijbeuken en het middenschip vrijwel even hoog zijn. Het middenschip kan dus geen vensters bevatten. Daarom zijn in de zijbeuken steekkappen aangebracht, waarin vensters zijn geplaatst. Het pseudo-basilikale bouwtype werd in die tijd vaak gebruikt voor kleinere stads- en dorpskerken. De vierkante onderbouw en het eerste achtkant van de toren aan de westzijde zijn tussen 1532 en 1535 door de italiaanse vestingbouwer/goudsmid Alexander (Alessandro) Pasqualini op oudere fundamenten gebouwd. De toren is in architectuurhistorisch opzicht van zeer groot belang, aangezien hij het eerste ontwerp in zuivere renaissance-stijl ten noorden van de Alpen is. In 1633 bouwde Adriaen van Spieringshoek, steenhouwer van beroep, een tweede achtkant, geheel in de stijl van het eerste. De torenspits, die door van Spieringshoeck was ontworpen, werd bij de grote brand van 1918 verwoest. In 1928 kreeg de toren een nieuwe bekroning naar ontwerp van de bekende Amsterdamse School-architect Michiel de Klerk.

De tweede kerk van IJsselstein is de grote neo-gotische St.-Nicolaasbasiliek, gelegen in het westen van de stad, in de hoek van de stadsgracht en het Kronenburgplantsoen (St. Nicolaasstraat 12, IJSS 146). De kerk is gebouwd in 1887 naar een ontwerp van A. Tepe. Het is het vierde kerkgebouw van de Rooms-Katholieke gemeenschap in IJsselstein. De St.-Nicolaaskerk is een driebeukige hallenkerk, dat wil zeggen een kerk waarbij het middenschip en beide zijbeuken even hoog zijn. Aan de westzijde bevindt zich een hoge toren met spits. Tepe heeft zich laten inspireren door de nederrijnse gotiek, waarbij de hallenkerk en het basilicale type overheersen. De St.-Nicolaaskerk van IJsselstein is één van de fraaiste Tepe-kerken in de provincie Utrecht door de rijke decoraties in baksteen. De kerk is van nationaal belang als eerste neo-gotische kerk die, na aanvankelijk met sloop te zijn bedreigd, op de Rijksmonumentenlijst werd geplaatst. Dit is een typerend voorbeeld van de herwaardering van de negentiende-eeuwse 'neo- stijlen'.

In de inventarisatie van IJsselstein is geen Gereformeerde Kerk opgenomen, maar wel de villa aan de Hogebiezen, die als pastorie voor de gereformeerde gemeente is gebouwd (Hoge Biezen 32, IJSS 98).

Aan de Benschopperstraat bevindt zich achter het Waaggebouw het restant van een uit 1573 daterend Cisterciënzerklooster (Benschopperstraat 43, IJSS 71). Het gebouw ligt evenwijdig aan de Benschopperstraat aan een binnenplaats. Het bestaat uit de kapittelzaal aan de straatzijde, de sacristie aan de rechterzijde (aan de zijde van de voormalige kloosterkerk) en het restant van de kruisgang en een doorgang aan de linkerzijde. Boven dit geheel lag het dormitorium, de slaapzaal van de kloosterlingen. Hoewel de Cisterciënzerorde in principe een vaste plattegrond voor elk klooster voorschreef, was dit in IJsselstein niet mogelijk vanwege de geringe ruimte die men in de stad ter beschikking had.

3.6 UITVAARTCENTRA EN BEGRAAFPLAATSEN

In 1829 werd er een Koninklijk Besluit uitgevaardigd waarmee begraven in kerken en op begraafplaatsen binnen de stad verboden werd. De Algemene Begraafplaats van IJsselstein is in 1829 aangelegd aan het Eiteren (IJSS 75), aan de noordzijde van de stad. De R.K. begraafplaats is in 1867 aangelegd aan de Groenedijk (IJSS 78), ten zuidwesten van de stad.

3.7 HANDELS- EN KANTOORGEBOUWEN EN GEBOUWEN VOOR TRANSPORT EN OPSLAG

Enkele panden, waarvan duidelijk is, dat ze in hun huidige verschijningsvorm als woon-winkelpand zijn gebouwd, zijn Benschopperstraat 15 (IJSS 60) en IJsselstraat 26-28 (IJSS 227), die beiden nog een oorspronkelijk winkelinterieur hebben. Ook Utrechtsestraat 66 / Kloosterstraat 2 (IJSS 184) werd als woon-winkelpand gebouwd.

Tot de gebouwen met een opslagfunctie kunnen we de pakhuizen rekenen. Voorbeelden zijn Havenstraat 34 (IJSS 86) en het met een winkel-woonhuis gecombineerde St. Nicolaasstraat 3-5-5a (IJSS 144).

Vanaf het einde van de achttiende eeuw was de griendcultuur een belangrijke bron van inkomsten. Het materiaal werd per schip vanaf de buiten de stad gelegen griendgronden over de stadsgracht aangevoerd en hier in schuren opgeslagen. Aan de Walkade resteren nog twee van dergelijke schuren (Walkade 15-17, IJSS 207). Ze zijn rond 1850 gebouwd. De achterzijde ligt op het niveau van de stadsgracht, de voorzijde ligt hoger, namelijk op de wal.

3.8 GEBOUWEN VAN LIEFDADIGHEID, GEZONDHEIDSZORG, SOCIALE ZORG, WETENSCHAP EN CULTUUR

Aan de Kloosterstraat was op nr. 5-7 een voormalig R.K. bejaardentehuis gevestigd (IJSS 121 en 123). Het huidige pand nr. 5 bevatte oorspronkelijk twee woonhuizen. Deze zijn verbouwd ten behoeve van het bejaardentehuis, mogelijk na de bouw van nr. 7 in 1905. Dit pand is in een neo-gotische stijl gebouwd en wat schaal betreft aangepast aan de huizen in de Kloosterstraat. Op nr. 9 is in hetzelfde jaar en in dezelfde stijl een R.K. meisjesschool gebouwd (IJSS 125). Ook dit gebouw komt qua hoogte overeen met de overige bebouwing in de Kloosterstraat. Het gebouw bevatte onder andere een trappenhuis en de klaslokalen die op de verdiepingen waren gelegen. Inmiddels heeft het een andere functie gekregen. Tegenover Kloosterstraat 5-7 is omstreeks 1930 een R.K. kleuterschool gebouwd (Kloosterstraat 10, IJSS 126), ontworpen in een stijl verwant aan de Amsterdamse School. Het bestond uit twee delen: een ingangspartij en een deel waarin de klaslokalen waren gelegen. Het pand is verbouwd tot woonhuis en atelier. Alleen de ingangspartij bevindt zich nog in oorspronkelijke staat. Van belang is ook de 'School met den Bijbel' (later 'Openbare Lagere School'), gelegen op de hoek van de Walkade en de Havenstraat, in het noordoosten van de stad (Walkade 4, IJSS 206). Deze dateert

in oorsprong uit 1903, maar het huidige uiterlijk is een gevolg van de door E. G. Wentink gemaakte verbouwingsplan uit 1923. De één verdieping hoge school bestaat uit twee grote leslokalen, een gang en een hal, een garderobe, een kamer voor het onderwijzend personeel en diverse bergruimtes. De bouwstijl is verwant aan de Amsterdamse School. Momenteel staat het gebouw leeg.

Aan de Hollandse IJssel, achter het voormalige café 'De Strik' ligt een gebouw, dat in de volksmond 'de concertzaal' werd genoemd, omdat er regelmatig muziekuitvoeringen werden gegeven (Poortdijk 11, IJSS 159B).

Kronenburgplantsoen 3 (IJSS 131) is een voormalig verzorgingstehuis, nu verbouwd tot ziekenhuis. Het werd in 1926 gebouwd in een stijl verwant aan de Amsterdamdse School.

IJsselstein bezat ook een eigen gevangenis. Aanvankelijk deed een ruimte in de kasteeltoren of in het raadhuis als zodanig dienst. Omstreeks 1890 werd aan de Weidstraat een kleine gevangenis gebouwd, grenzend aan het raadhuis (Weidstraat 1, IJSS 213). Het opschrift 'Huis van Bewaring' is nog juist leesbaar.

3.9 GEBOUWEN VOOR SPORT, RECREATIE, VERGADERING, VERENIGING EN HORECA

Het tot dubbel woonhuis verbouwde café 'De Strik' met bijbehorende uitspanning (Poortdijk 7-9 en 13, IJSS 159A en 159C) was gunstig gelegen op de kruising van de Poortdijk met de Hollandse IJssel. In het verleden bevond zich hier ook de aanlegplaats voor stoomboten. In de binnenstad liggen twee oude hotel-restaurants, te weten het in neo-renaissance stijl gebouwde 'Wapen van IJsselstein' (Utrechtsestraatweg 20, IJSS 174) en het neo-classicistische 'Ridder St. Joris' (Weidstraat 2, IJSS 214).

3.10 KASTELEN, LANDHUIZEN, BUITENPLAATSEN, HISTORISCHE PARKEN EN TUINEN EN DE DAARBIJ BEHORENDE BIJGEBOUWEN EN OBJECTEN

Het restant van kasteel IJsselstein (Kronenburgplantsoen 9, IJSS 133) is reeds in de eerste paragraaf van dit hoofdstuk aan de orde geweeest. Niet ver van het kasteel ligt een aantal gebouwen, dat een kleine 'buitenplaats' binnen de stad vormt. Het bestaat uit een huis (Kerkstraat 2 / Kronenburgplantsoen 4, IJSS 112 A en B), met aan twee zijden een grote tuin. Achter in deze tuin ligt Kronenburgplatsoen 8 (IJSS 112D), het voormalige koetshuis. Tevens staat een oude tuinmanswoning op het terrein (Kronenburgplanstsoen 6, IJSS 112C).

3.11 WONINGEN EN WONINGBOUWCOMPLEXEN

Arbeiderswoning, 1 woonlaag

Arbeiderswoningen van 1 woonlaag hebben een rechthoekige plattegrond, een begane grond en een zolder. Ze zijn vrijwel altijd gedekt met een zadeldak tussen puntgevels. Via de voordeur wordt de woonruimte rechtstreeks betreden. Goede voorbeelden zijn het pandje naast Schapenstraat 1 (IJSS 165) en Voorstraat 7 (IJSS

194). Twee vrijstaande arbeiderswoningen in het buitengebied zijn Noord IJsseldijk 10 (IJSS 152A) en Hoge Biezendijk 86 (IJSS 86). Dergelijke woningen worden ook wel daggelderswoningen genoemd.

Een rijk gedetailleerd complex eenlaags arbeiderswoningen is het Imminkplein (IJSS110). Door de uitspringende gevelpartijen en gekoppelde zadeldaken wijkt het merdendeel van de woningen af van het hiervoor genoemde rechthoekige standaardtype. Ze vertonen veeleer een overeenkomst met het villatype.

Arbeiderwoning, 1 1/2 woonlaag

Dit betreft grootschaliger woonhuizen dan de voornoemde eenlaags woningen. Door middel van een mansardedak of het maken van een borstwering werd op zolder een halve woonlaag extra gecreëerd. Ze zijn veelal ontstaan na de Woningwet (1901), toen er eisen werden gesteld aan de minimumafmetingen van woningen. De woningen met mansardedak worden ook wel 'burgerwoonhuizen' genoemd.

Voorbeelden van woningen met borstwering (vaak te herkennen aan de muurankers in de zijgevels, op 50 tot 100 cm onder de gootlijst) zijn: Kerkstraat 24 (IJSS 119), Voorstraat 3(IJSS 192), Voorstraat 11-11a (IJSS 197), IJsselstraat 27-29-31-33 (IJSS 228) en Walstraat 2-4-6 (IJSS 205). De woningen aan de Voor- en IJsselstraat zijn overigens voorzien van een souterrain aan de zijde van de Haven.

Woningen met mansardedak zijn onder andere Achtersloot 40 (IJSS 13), Achtersloot 24 (IJSS 14) en Prins Willem Alexanderdijk 69 (IJSS 163). Opvallend is de overeenkomst in datering en stijl. Zij zijn gebouwd omstreeks 1910-1915 en worden gekenmerkt door gekleurd siermetselwerk en neo-renaissance-details langs de dakrand en rondom de vensters. Bovendien zijn ze alle drie gebouwd als rentenierswoning.

Middenstandswoning

Van deze in de jaren twintig en dertig gebouwde ruime woonhuizen, gekenmerkt door overstekende schild- of zadeldaken, donkere baksteen met diep gelegen voegwerk en zwaar kozijnhout, is in de inventarisatie van IJsselstein slechts één voorbeeld opgenomen, te weten Hoge Biezen 46 (IJSS 99).

Gevelpand, diepe, dwars en vierkant huis

Kenmerkend voor de gevelpanden is de ligging in een aaneengesloten gevelwand, met de voorgevel direct aan de straat. Er kan een onderscheid gemaakt worden tussen **diepe huizen**, waarbij de diepte groter is dan de breedte en de nok van het dak haaks op de straat is georiënteerd en **dwarse huizen**, waarbij de breedte groter is dan de diepte en de nok van het dak evenwijdig aan de straat ligt. Voorbeelden van diepe huizen zijn: Benschopperstraat 1 (IJSS 51), 10 (IJSS 56) en 35 (IJSS 67), Kloosterstraat 3 (IJSS 120), Utrechtsestraat 50 (IJSS 179), Voorstraat 12 (IJSS 198) en IJsselstraat 24 (IJSS 226). Tweebeukige diepe huizen, waarbij twee haakse kappen naast elkaar te zien zijn, zijn Kloosterstraat 8 (IJSS 124) en Utrechtsestraat 67-71 (IJSS 185). Tot de eenbeukige dwarshuizen rekenen we onder andere Benschopperstraat 34 (IJSS 66) , Havenstraat 8 / Walkade 16a (IJSS 79), Hofstraat 4-6 (IJSS 93) en 8 (IJSS 94) en Kerkstraat 1 (IJSS 11). Benschopperstraat 13 / Schapenstraat 2a (IJSS 58) is een voorbeeld van een tweebeukig dwars huis.

Nagenoeg gelijk van breedte en diepte zijn de **vierkante huizen**, die gedekt worden met een afgeknot schilddak. Voorbeelden zijn Benschopperstraat 32 (IJSS 65), Kekrstraat 2 / Kronenburgplatsoen 4 (IJSS 112 A en B), Kerkstraat 17-17a (IJSS 117) en Kloosterstraat 12-14 (IJSS 129). Deze woningen zijn nagenoeg gelijk aan het herenhuis, dat een vrijstaande versie van het vierkante gevelpand kan worden beschouwd.

Villa en landhuis
Vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw kwam de villa-en landhuisbouw op. **Villa's** worden gekenmerkt door een asymmetrische dakpartij en gevelopbouw met risalieten met erkers, balkons en topgevels. Ze zijn vaak versierd met uit de landelijke bouwkunst afgeleide motieven, als vakwerk, topgeveldecoraties en dergelijke. De IJsselsteinse voorbeelden zijn kleinschalig van opzet en allemaal gebouwd tussen onegeveer 1910 en 1930. Het fraaiste voorbeeld is Hoge Biezen 32 (IJSS 98), de in 1911 gebouwde voormalige pastorie van de Gereformeerde gemeente. Andere villa's zijn Achtersloot 106 (IJSS 38), Kerkstraat 6 (IJSS 115), Utrechtseweg 105 (IJSS 191) en Poortdijk 30 (IJSS 161).

Landhuizen zijn doorgaans horizontaler gericht en voorzien van symmetrischere gevels en daken dan villa's. Achtersloot 102 (IJSS 36) is een uit 1929 daterend landhuis. Kenmerkend is het hoge dak, waarin de verdieping grotendeels is opgenomen. Het uit 1931 daterende Kronenburgplantsoen 7 (IJSS 132) is een landhuis in de Nieuw-Zakelijke bouwstijl. De in 1933 gebouwde dubbele woonhuizen aan de Benschopperweg (IJSS 72) vertonen hiermee een duidelijke verwantschap.

3.12 BOERDERIJEN

De boerderijen liggen in het buitengebied zowel aan de noord- als aan de zuidzijde van de stad. De oudste boerderijen zijn gebouwd in de zeventiende eeuw. Ze maken deel uit van een bebouwingsstrook aan de Achtersloot, de Noord IJsseldijk, de Lagedijk en de Hogebiezendijk. De boerderijen zijn gebouwd op de kop van de kavels met aan de wegzijde het woongedeelte en aan de achterzijde het bedrijfsgedeelte. De nok van het bedrijfsgedeelte loopt altijd parallel aan de richting van de percelering; die van het woongedeelte kan variëren.

Het erf van een boerderij was van groot belang bij de bedrijfsvoering. Het vormde het verlengstuk van de deel, die vaak geheel in gebruik was voor de verzorging van het vee. Op het erf bouwde men hier aan de achterzijde aan de rand schuren voor de varkens, de wagens en dergelijke. Hooi sloeg men op in kapbergen die recht achter de deel stonden. Het erf werd vaak zijdelings begrensd door een sloot. Hieraan stond bij de veeteeltbedrijven ter hoogte van de achtergevel een boenhok waarin men de melkemmers schoonmaakte. Het was gebruikelijk om deze in hout uit te voeren en groen te verven, maar ook stenen boenhokken komen voor. Een houten boenhok staat nog bij Achtersloot 97 (IJSS 35), stenen boenhokken bij Achtersloot 75 en 83 (IJSS 27 en IJSS 29). Het erf bood tevens plaats aan een bakhuis (Lagedijk 23 / IJSS 136B). Aan de voorzijde van de boerderij bevonden zich de

siertuin en de moestuin, van oorsprong omgeven door een haag in plaats van een hek. Naast de boerderij lag een boomgaard die doorliep tot aan de weg.

De boerderijen in de gemeente IJsselstein behoren tot het hallehuistype. Dit type boerderij wordt gekenmerkt door een rechthoekige plattegrond en een driebeukige opzet waarvan de middenbeuk onder de nok ligt. Het hallehuis wordt gedekt door een zadeldak waarvan de kapconstructie gedragen wordt door ankerbalkgebinten. Het hooi slaat men op in kapbergen op het erf in plaats van in de bedrijfsruimte. In de het midden van de achtergevel bevinden zich inrijdeuren (achterbaander).

Het hallehuistype heeft drie variaties, het langhuis, het krukhuis en het dwarshuis, allen gebaseerd op de voornoemde opzet. Boerderijen waarbij het woon- en het bedrijfsgedeelte onder één doorlopend dak liggen, noemt men **langhuisboerderijen**. In de gemeente behoren 49 boerderijen tot dit type, bijvoorbeeld Achtersloot 47 (IJSS 16). Deze boerderij is onder andere voorzien van een fraai bewerkte windveer.

De boerenbedrijven rondom IJsselstein waren rond de achttiende eeuw welvarend: ze waren gelegen op goede grond en tevens op begaanbare afstand van de stad IJsselstein en plaatsen als Utrecht, Montfoort en Oudewater. De steden boden een afzetmarkt voor de produkten van de boerderij. Een enkele maal vergrootte men het woonhuis aan één zijde: men vergrootte dan de kaaskelder, zodat men meer kon produceren. Ook nam het wooncomfort toe, door het ontstaan van een extra kamer boven de kaaskelder (de opkamer). Door de eenzijdige uitbreiding ontstond een L-vormige plattegrond. Een dergelijke boerderij noemt men een **krukhuisboerderij**. Hiervan bevinden zich twee exemplaren in de gemeente: de 'Meernhoef' (Noord IJsseldijk 28, IJSS 150) en Achtersloot 61 (IJSS 21). Bij beide is duidelijk de uitbouw met de grote kaaskelder onder de opkamer te onderscheiden.

Ook was het mogelijk om het woongedeelte aan beide zijden uit te breiden. Aan de ene zijde bevindt zich dan vaak een pronkkamer en aan de andere zijde een opkamer. Over dit bredere gedeelte wordt dan een dwarskap gelegd die is gedekt met een zadel-, schild- of mansardedak. De deel, die haaks op het voorhuis staat, behoudt zijn zadeldak. Dit noemt men een **dwarshuisboerderij**. De dwarshuisboerderij kan zowel een T-vormige als een rechthoekige plattegrond hebben. In de gemeente komen 17 dwarshuizen voor, hiertoe behoren bijvoorbeeld de 'IJsselhoef' (Noord IJsseldijk 14, IJSS 148). Deze boerderij, in oorsprong uit 1610, is het oudste dwarshuis in de gemeente. De 'Lampsinshoeve' (Achtersloot 107, IJSS 39) heeft een fraai smeedijzeren toegangshek en luiken geschilderd in de kleuren van de vroegere eigenaar. 'Nooit Gedacht' (Achtersloot 33 / Broeksdijk 1, IJSS 11) is een dwarshuis waarvan het voorhuis in 1923 is herbouwd. Het interieur bevat Art-Nouveau-elementen.

Tot de dwarshuizen behoren ook de stadsboerderijen. Deze zijn gebouwd rond de zeventiende/achttiende eeuw en liggen aan de oostzijde van de stad, aan de Havenstraat 28 (IJSS 83) en 32-33 (IJSS 85) en mogelijk ook Benschopperstraat 26 (IJSS 63) en 34 (IJSS 66). Het woongedeelte bevond zich hier aan de straat, de deel aan een straat die naar de stadspoort leidde. De grond bevond zich buiten de stad, maar in tijden van nood kon men zich

met het vee terugtrekken binnen de stadsmuren en zich op deze wijze beschermen tegen roof en brandstichting.

Tot de boerderijen kunnen we ook de **boerenwoning** rekenen, waarbij het woonhuis wel voor een agrarische functie is gebouwd, maar min of meer los staat van de bedrijfsgebouwen. Voorbeelden zijn Achtersloot 55 (IJSS 19) en Achtersloot 170 (IJSS 48).

Een bijzonder type is de 'Steenenkamer' (Noord IJsseldijk 32, IJSS 151). Zoals de naam al zegt is dit waarschijnlijk de eerste **stenen kamer** in het buitengebied van IJsselstein, gebouwd in de vijftiende/zestiende eeuw. Tot die periode bouwde men in hout, pas bij grotere welvaart ging men over tot steen. Aanvankelijk beperkte men zich hierbij tot één kamer vanwege de kosten. De stenen kamer in de huidige dwarshuisboerderij is het gedeelte waar de kaaskelder en opkamer zich bevinden. Deze twee zijn gefundeerd op zeer dikke muren. In de loop der tijd zijn er kamers-en-suite aangebouwd, evenals een deel en is het in gebruik als (dwarshuis)boerderij.

3.13 BEDRIJFSGEBOUWEN

Op de wal, in de zuidhoek van de stad, staat de stellingmolen uit 1732 (Walkade 73, IJSS 212). In 1881 is in de molen een stoommachine aangebracht om ook te kunnen malen bij windstil weer. In 1918 werd de stoomkracht vervangen door een electrische motor waarbij de wieken en de kap van de molen werden verwijderd. In 1987/88 is de molen volledig gerestaureerd en weer als korenmolen in gebruik genomen.

De tot woningen verbouwde touwslagerij 'De Drie Vrienden' werd in 1858 gebouwd. Het pand ligt ten noordwesten van de binnenstad, op de hoek van de Achtersloot en de Touwlaan (IJSS 9). De voormalige bedrijfsfunctie blijkt uit de dubbele toegangsdeuren aan de zijde van de Touwlaan. Naast de touwslagerij lag de touwbaan, ook wel lijnbaan genoemd, evenwijdig aan de huidige Touwlaan. Men maakte er touwprodukten voor de grote scheepvaart.

Uit de traditionele ambachten die samenhingen met de griendcultuur kwam een vrij omvangrijke houtverwerkende- en meubelindustrie voort. De houtverwerkende fabriek van B. Schilte en Zn. is als enige overgebleven (Utrechtstraatweg 32, IJSS 187). Het fabrieksterrein ligt aan de Hollandsche IJssel aan de overzijde van het Eiteren met de ingang aan de Utrechtseweg. Dit terrein werd in 1904 aangekocht. De ingang lag destijds aan de Poortdijk waar nog altijd de voormalige portierswoning staat. Uit dezelfde tijd resteren de fabrieksafdelingen die achter de huizen aan de Poortdijk staan. Zij zijn nu in gebruik als zagerij, fraiserij en montage/schuurderij. Ook de schoorsteen en het gebouw, oorspronkelijk bedoeld voor de stoommachine, werden in 1904 gebouwd.

Een klein bedrijfspand in de binnenstad is de smederij op de hoek van de Benschopperstraat en Molenstraat (IJSS 52), waar het oorspronkelijke smederij-interieur nog aanwezig is.

In de jaren vijftig van deze eeuw is het zenderpark van de NOZEMA aan de Hogebiezendijk gebouwd (IJSS 102). Het ligt aan de zuidoost kant van de stad, aan de rand van het industrieterrein in de weilanden. Het geheel bestaat uit een betonnen zendtoren en

het zendergebouw van de wereldomroep, die op enige afstand van elkaar zijn gelegen. Ook het in de gemeente Lopik gelegen gebouw van de binnenlandse omroep hoort tot het complex. Het gebouw van de wereldomroep is ontworpen door B. Merckelbach en P. Elling. Het is gebouwd in de stijl van de Nieuwe Zakelijkheid. Er is gebruik gemaakt van bouwmaterialen als beton, glas, staal en gele baksteen en puur functioneel van opzet. Het pand heeft een T-vormige plattegrond, waarbij de zender in het midden ligt en hier omheen heeft men de kantoren en andere bijruimten gegroepeerd. Op het terrein bevindt zich een in dezelfde stijl uitgevoerd wachthuisje. Sinds de verhuizing van de wereldomroep naar de Flevopolder, wordt het zendergebouw door de PTT als kantoor gebruikt.

De watertoren van IJsselstein met bijbehorende dienstwoningen en pompstation, staat tegenwoordig op het grondgebied van de gemeente Nieuwegein (Hooglandse Jaagpad 1-6, NIWG 157). De watertoren is gebouwd in 1911 nadat de gemeenten IJsselstein en Vreeswijk overeen waren gekomen een waterleidingcomplex met gasfabriek aan te leggen. Men koos hiervoor een terrein uit dat was gelegen aan de Hollandsche IJssel, op de grens van beide gemeenten. De toren is opgetrokken in gewapend beton en gebouwd door de firma J. F. Stulemeyer en Co. uit Breda. In 1911 werd ook in Oudewater een dergelijke watertoren gebouwd. Daar was architect Roelof Kuipers, die diverse watertorens heeft ontworpen, bij de bouw betrokken. Beide torens zijn volgens een toenmalig nieuw Belgisch/Frans systeem van betonblokken gebouwd. Dit systeem is in Nederland nergens meer voor watertorens toegepast.

Aan de Mr. Abbink Spainkstraat (IJSS 1) staat net voorbij de Doelenbrug een transformatorhuisje, dat is voorzien van tuitgevels, schoorsteen-ornamenten en een gevelsteen. De bouwstijl is verwant met de Delftse School. Een contrast hiermee vormt het zakelijke transformatorhuisje aan de Panoven (IJSS 157).

4 AANVULLENDE INVENTARISATIE VAN BOUWKUNDIGE OBJECTEN

4.1 TOELICHTING

Per object zijn diverse gegevens vermeld, waaronder identificerende, historische en technische, alsmede een omschrijving, een categorie-indeling en een motivering waarom het object in de inventarisatie is opgenomen.

De motivering is verwoord volgens standaard-formuleringen. De erbij vermelde cijfers geven de mate aan waarin een en ander van belang is (aflopend van 1 tot 5, van zeer groot tot niet).

Omtrent de zeldzaamheid van het object is nog geen uitspraak gedaan, wél omtrent de gaafheid. Met gaafheid is aangeduid in hoeverre een object zich nog in de originele toestand bevindt. Dit criterium wordt onder het veld 'bijzonderheden' gecodeerd gegeven:

4a=gaafheid wat betreft de directe omgeving;
4b=gaafheid wat betreft de hoofdvorm;
4c=gaafheid wat betreftde detaillering;

Erachter wordt met de cijfers 1 tot en met 5 de mate van gaafheid gegeven (1=zeer groot, 2=groot, 3=redelijk, 4=weinig, 5=geen).

Naast de bouwkundige staat (bs: goed, matig, slecht), die overigens niet beschouwd wordt als een waarderingscriterium, wordt concluderend ieder object gewaardeerd. De indeling van de waarde in categorieën (aflopend van 1 tot 3) loopt in feite vooruit op de selectie-fase. Er is gekozen voor het reeds nu maken van zo'n indeling om snel te kunnen inspelen op behoudskwesties en ter stimulering van een gemeentelijk monumentenbeleid.

categorie 1: zeer waardevol op gemeentelijk niveau; van monumentale betekenis;
categorie 2: waardevol op gemeentelijk niveau; van beeldbepalende betekenis;
categorie 3: van enige waarde op gemeentelijk niveau; van beeldondersteunende betekenis.

Omschrijving

Over het algemeen spreken de omschrijvingen voor zich. Dit geldt ook voor de meeste afkortingen als 'beg. gr.' voor 'begane grond' en 'verd.' voor 'verdieping'. Indien geen aanduiding wordt gegeven van de indeling van de gevel, kan worden aangenomen dat deze per verdieping van links naar rechts wordt beschreven. Horizontale geveldelen volgen na de beschrijving van elke bouwlaag. Bijvoorbeeld: 'In gevelwand, met nok haaks op straat gelegen tweelaags pand onder zadeldak. Voorgevel: beg.gr.: deur; venster; venster; venster met eronder kelderlicht; waterlijst; zolder: Palladiaans venster; bewerkte windveer met makelaar.' In deze omschrijving wordt eerst de situering en hoogte van de bouwmassa met dakvorm en nokrichting gegeven. Daarna komt de indeling van de voorgevel aan de orde: eerst de begane grond van links naar rechts, daarna de waterlijst, die de begane grond over de gehele breedte afsluit. Na de vensterindeling van de zolder volgt dan de gevelafsluiting in de vorm van een windveer.